

आनन्दाश्रमसंस्कृतग्रन्थावलिः ।

ग्रन्थाङ्कः ५

ईशावास्योपनिषत्सटीकशांकरभाष्योपेता

रत्नागिरिनिवासिभिर्वेदशास्त्रज्ञैर्महामहोपाध्यायैः आगाशे इत्युपाह्वै-
र्बालशास्त्रिभिः संशोधिता ।

ब्रह्मानन्दसरस्वतीकृतमीशावास्यरहस्यम् ।

शंकरानन्दकृतेशावास्यदीपिका ।

रामचन्द्रपण्डितकृतेशावास्यरहस्यविवृतिः ।

एतत्पुस्तकत्रितयमानन्दाश्रमस्थपण्डितैः संशोधितम् ।

उवटार्यकृतमीशावास्यभाष्यम् ।

आनन्दमहोपाध्यायकृतमीशावास्यभाष्यम् ।

अनन्ताचार्यकृतमीशावास्यभाष्यम् ।

इदं पुस्तकत्रयं मुंबापुरीनिवासिभिर्वेदशास्त्रज्ञैर्महामहोपाध्यायै-
र्बोडस इत्युपाह्वै राजारामशास्त्रिभिः संशोधितं च

एनानि

हरि नारायण आपटे

इत्यनेन

पुण्याख्यपत्तने

“ आनन्दाश्रममुद्रणालये ”

आयसाक्षरैर्मुद्रयित्वा

प्रकाशितानि ।

द्वितीयेयमङ्कनावृत्तिः ।

शालिवाहनशकाब्दाः १८२७

(अस्य सर्वेऽधिकारा राजशासनानुसारेण स्वायत्तीकृताः)

मूल्यम् ४१४ आणकाः ।

अथेशावास्योपनिषद्भूमिका ।

भो भोः सुधियो विद्वांसो विदितमेवैतत्तत्रभवतां, यत्किञ्च संप्रत्यास्मिञ्जगति विभिन्नेषु द्वीपेषु विभिन्नेषु देशेषु च ये ये धर्मास्तत्प्रतिपादका ग्रन्थाश्चोपलभ्यन्ते । तेषु वैदिकधर्मस्य वैदिकग्रन्थानां चातिप्राचीनत्वं मूलमूलत्वं च निर्विवादमेव सर्वै-
राद्रियते । यद्यपि स्वस्वधर्माभिमानग्रहगृहीताः केचन वेदस्य प्राचीनत्वे विवदन्तो दृश्यन्ते । ते तथैव विवदन्तु नाम । तथाऽपि निर्मत्सराः समधियो विवेकिनो नात्र विप्रतिपद्यन्ते । त इमे आर्याणां चतुर्विधपुरुषार्थसाधनभूताश्चतुर्दशविद्यानां चतुः-
षष्टिकलानां च मूलभूता वेदा भगवता जगत्कारणेन परमात्मनाऽऽदिकवये ब्रह्मणे हृदैवोपदिष्टाः । स च ब्रह्मा तानितरेभ्यः प्रकाशयामास । तद्यथा—

समाहितात्मनो ब्रह्मन्ब्रह्मणः परमेश्विनः ।
हृद्याकाशादभून्नादो वृत्तिरोधाद्विभाव्यते ॥
ततोऽभून्निवृद्धोऽकरो योऽव्यक्तप्रभवः स्वराट् ।
स्वधाप्नो ब्रह्मणः साक्षाद्वाचकः परमात्मनः ॥
स सर्वमन्नोपनिषद्देवीजं सनातनम् ।
तस्य ह्यासंस्त्रयो वर्णा अकाराद्या भृगूद्वहः ।
धार्यन्ते यैस्त्रयो भावा गुणनामार्थवृत्तयः ।
ततोऽक्षरसमाम्नायममृजद्भगवानजः ॥
अन्तस्थोष्मस्वरस्पर्शह्रस्वदीर्घादिलक्षणम् ।
तेनासौ चतुरो वेदांश्चतुर्भिर्वदनैर्विभुः ॥
सव्याहृतिकान्सौकरांश्चातुर्होत्रविवक्षया ।
पुत्रानध्यापयत्तांस्तु ब्रह्मर्षीन्ब्रह्मकोविदान् ॥
ते तु धर्मोपदेष्टारः स्वपुत्रेभ्यः समादिशन् ।
ते परम्परया प्राप्तास्तत्तच्छिष्यैर्धृतव्रतैः ॥
चतुर्युगेष्वथ व्यस्ता द्वापरादौ महर्षिभिः । इति ।

एवं ब्रह्मणः सकाशात्तत्पुत्रा ये मरीच्यादयस्तेभ्यः । शिष्यप्रशिष्यादिपरम्परया वेदाः प्रसृता बभूवुः । द्वापरादिषु वेदविस्तरकर्तारोऽन्ये वेदव्यासा आसन् । अस्मिन्नप्यन्तरे—

पराशरात्सत्यवत्यामंशांशकलया विभुः ।
अवतीर्णो महाभाग वेदं चक्रे चतुर्विधम् ॥

ऋगथर्वयजुस्साम्रां राशीनुद्धृत्य वर्गशः ।

चतस्रः संहिताश्चक्रे मन्त्रैर्मणिगणा इव ॥ इति ।

ताश्च ऋग्यजुःसामाथर्वारूपाश्चतस्रः संहिताः पैलवैशंपायनजैमिनि-
सुमन्तुमंजुकैश्चतुर्भिः स्वशिष्यैर्ग्राहयामास भगवान्पाराशर्यो वेदव्यासः । ते च
पैलादयः स्वस्वशिष्यान्ध्यापयामासुः स्वां स्वां संहिताम् । तत्र यजुर्वेद-
धरस्य वैशंपायनस्य याज्ञवल्क्यप्रभृतयो बहवः शिष्या आसन् ।

अथ कदाचिद्भगवान्वैशंपायनो ब्रह्महत्यां बालहत्यां स्वस्त्रीयहत्यां चावाप्तवाना-
कस्मिकेन दैवयोगेन । तदुक्तं विष्णुपुराणे—

ऋषिर्योऽयं महामेरौ समाजे नाऽऽगमिष्यति ।

तस्य वै सप्तरात्रात्तु ब्रह्महत्या भविष्यति ॥

पूर्वमेवं मुनिगणैः समयोऽभूत्कृतो द्विज ।

वैशंपायन एवैकस्त्वं व्यतिक्रान्तवांस्तदा ॥

स्वस्त्रीयं बालकं सोऽथ पदा स्पृष्टमघातयत् । इति ।

एवमृषिकृतसमयानुसारेण मेरुपर्वत ऋषिसमाजेऽगमनाद्ब्रह्महत्यामनिच्छयाऽपि
यदा स्पृष्टस्य बालस्य मरणात्स्वस्त्रीयहत्यां बालहत्यां च लब्धवतो वैशंपायनस्य
शिष्या गुरोर्निर्देशेन तत्पापशान्तय उग्रं तपश्चरुः । अतस्तेषां चरकाध्वर्यव
इति प्रथाऽऽसीत् । एवं तपश्चरतोऽन्यान्सहाध्यायिनोऽवजानन्निव—

याज्ञवल्क्यश्च तच्छिष्य आहाहो भगवान्कियत् ।

चरितेनाल्पसाराणां चरिष्येऽहं सुदुश्चरम् ॥

सतीर्थानविक्षिपता याज्ञवल्क्येन—

इत्युक्तो गुरुरप्याह कुपितो याह्वलं त्वया ।

विप्रावभक्षा शिष्येण मदधीतं त्यजाऽऽश्विति ॥

सोऽपि प्रभाववाञ्छिष्यो याज्ञवल्क्यो गुरोर्वैशंपायनादधीतं यजुषां गणं छर्दित्वा
तदन्तिकान्निर्गतः । अथ तच्छर्दितान्यजुर्गणान्वाक्ष्य वेदलोलुपा ऋषयश्छर्दि-
तस्य विप्ररूपेणाऽऽदानमनुचिन्तयामि विचार्य तित्तिरसंज्ञकपत्तिरूपेण याज्ञवल्क्यत्य-
क्तान्यजुर्गणानाददुः । ततश्च सा तैत्तिरीयेति प्रसिद्धा शाखाऽभवत् ।

अथ याज्ञवल्क्यो गुरोर्वैशंपायनादप्यश्विकानि यजूपि गवेषयन्भगवन्तमर्कं चतुर्णां
वेदानामीश्वरमुपतस्थे । तथा च श्रुतिः—

ऋग्भिः पूर्वाह्णे दिवि देव ईयते । यजुर्वेदे तिष्ठति मध्ये अहः ।

सामवेदेनास्तमये महीयते । वेदैरशून्यास्त्रिभिरेति सूर्यः ॥ इति ।

तस्य भक्त्या तुष्टो भगवानादित्यो वाजिरूपधरो भूत्वा—
यजुंष्ययातयामानि मुनयेऽशात्प्रसादितः । इति ।

एवं याज्ञवल्क्योऽर्कद्विदमधीत्य कण्वमध्यंदिनप्रभृतीन्स्वशिष्यान्ध्यापयामास । ते च रविणाऽश्वरूपेण वाजेभ्यः केसरेभ्यो वाजेन वेगेन वा संन्यस्तास्त्यक्ताः शाखा वाजसनीसंज्ञास्तासां ग्रहणाद्वाजसनेयिन इत्याचक्षते ।

तदेवं यजुर्वेदस्य द्वौ भेदौ । वैशंपायनन महर्वेदव्यासादर्धता चरकाध्वर्यवादीन्स्वशिष्यान्ध्यापिता संहिता कृष्णयजुःसंहितेत्यभिधीयते । याज्ञवल्क्येन वाजिरूपधरात्सूर्यादर्धता कण्वमध्यंदिनादीन्ध्यापिता संहिता शुक्लयजुःसंहितेत्याचक्षते । शुक्लयजुर्वेदस्य पञ्चदश शाखाः । तदुक्तं होलीरभाष्य—

“ आदित्येनाधायित्वादादित्यान्युच्यन्ते ।
वाज इत्यन्नस्य नामधेयम् । ‘ अन्नं वै
वाज ’ इति श्रुतेः । वाजस्य सनिर्दानं
यस्य महर्षेरास्ति सोऽयं वाजसनिः ।
तस्य पुत्रो वाजसनेयः । तस्य याज्ञव-
ल्क्य इति नामधेयम् । तेन याज्ञवल्क्ये-
न तानि यजुंषि महर्षिभ्यः पञ्चदश
समर्पितानि ” ।

केपांचिन्मते सप्तदश भेदाः । तदेवं शाखाभेदेऽपि न संहिताभेदः । केवलं पाठ-
भेद एव ।

संयं शुक्लयजुःसंहिता काण्डद्वयात्मिका । “ ऋग्भिः स्तुवन्ति यजुर्भिर्यजन्ति ” इत्यभिधानाद्यजनात्मिकायामस्यां संहितायां प्रथमाध्यायस्य प्रथममन्त्रमारम्भेकोनचत्वारिंशाध्यायसमाप्तिपर्यन्तं दर्शपूर्णमासाद्यश्वमेधान्तं कर्मकाण्डं प्रतिपादितम् । अन्तिमे चत्वारिंशोऽध्यायेऽष्टादशभिर्मन्त्रैर्ज्ञानकाण्डं प्रतिपादितम् । तस्य च ज्ञानकाण्डप्रतिपादकत्वाद्ब्रह्मविद्यापराणां सहेतोः संसारस्यात्यन्तोच्छेदकत्वाद्ब्रह्मविद्योपनिषदित्यभिधीयते । उपनिषदिति ‘ षट् लृट् विशरणे ’ इत्यस्यान्तर्भावितण्यर्थस्य विशरणार्थस्य धातोः क्तिप् रूपम् । उपनितरां सादयति संसारहेतुभूतामविद्यां नाशयतीत्युपनिषद्ब्रह्मविद्या । तदर्थप्रतिपादकग्रन्थोऽप्युपचारादुपनिषदित्यभिधानवान्भवति । यथाऽऽहुराचार्याः—

“ उपनीयेममात्मानं ब्रह्मापास्तद्वयं ततः ।

निहन्त्यविद्यां तज्जं च तस्मादुपनिषन्मता ” ॥ इति ।

सेयं संहितोपनिषदिति ईशावास्यमित्यादिमं मन्त्रमुपजीव्येशावास्योपनिषदिति चाभिधीयते ।

ननु—“ ईशावास्यादयो मन्त्राः कर्मस्वविनियुक्ताः । तेषामकर्मशेषस्याऽऽत्मनो याथा-
त्म्यप्रकाशकत्वात् ” इत्येतेषां मन्त्राणां कर्मस्वविनियोगे कारणमुक्तम् । तत्र प्रथ-
माध्यायमारभ्यैकोनचत्वारिंशत्तमाध्यायपर्यन्तं तेषां तेषां मन्त्राणां तेषु तेषु दर्शपूर्ण-
मासाद्यश्वमेधान्तेषु यथा विनियोगस्तथैव कर्मप्रतिपादकत्वाभावेऽपि ‘ सहस्रशीर्षे ’
त्यादिषु ईशावास्यादीनामपि मन्त्राणां कर्मसु यथाकथंचन विनियोगः किं न स्यात्—
इति चेत् । मैवम् ।

“ ऋचा पुरुषं ब्रह्माणं दक्षिणतः पौरुषेण नारायणे-
नाभिष्ठौति । ‘ सहस्रशीर्षा पुरुष ’ इत्यनेन षोडशर्चेन ” ॥

इत्यादिवत्कर्मसु प्रमाणतो विनियोगाभावात्कर्मप्रतिपादकत्वाभावाच्च । तर्हि याग-
कल्पना कुतो न क्रियत—इति चेत् । न । विशेषं परिहृत्यैव सा कल्पना भविष्यति ।
अत एव श्रीमदाचार्यभगवत्पादैः—

“ विराधादेवाविनियोगस्तेषां मन्त्राणां कर्मणि ”

इति प्रतिपादितम् । तस्माद्विहितकर्मणा शुद्धान्तःकरणस्याधिकारिण आत्मस्वरूप-
प्रकाशनेन शोकमोहादिसाधनाज्ञाननिवृत्तिपूर्वकम् तत्स्वरूपं दर्शयतीत्यभिधेयसंबन्ध-
प्रयोजनवानयमीशावास्यादिमन्त्रसमूहः ।

सेयमुपनिषद्भाष्यटीकादीपिकारहस्यादिसंवल्लिता सर्वसुलभा भवत्विति विचार्याऽऽ-
नन्दाश्रमाधिपतिना स्वकीयग्रन्थावर्यां संगृहीता । इयं च कलिकाताराजधान्यां
वङ्गदेशीयास्यातिकसामाजानुमत्यां शंकरभाष्यानन्दगिरिकृतटीकासाहिता मुद्रिताऽऽ-
सीत् । सा चाधुना दुष्प्राप्या संवृता । किंच तत्रोवटादिभाष्यत्रयरहस्यदीपि-
कादिसंग्रहाभावात् सा विदुषां प्रीतयेऽलमितीयं पुनर्मुद्रिता । अस्यां च—

१ आनन्दज्ञानविरचितटीकासनाथमीशावास्यशांकरभाष्यम् ।

२ उवटार्याथोवटाचार्यकृतमीशावास्यभाष्यम् ।

३ ब्रह्मानन्दकृतमीशावास्यरहस्यम् ।

४ शंकरानन्दकृतेशावास्यदीपिका ।

१ केषुचित्पुस्तकेषु ‘ आनन्दज्ञान ’ इतिकेषु चित्पुस्तकेषु ‘ अ नन्दगिरि ’ रिति चोपलभ्यते
तथाऽपि तत्र न काश्चिद्भेदः । नामद्वयमेकस्यैवेति विदुषां मतम् ।

१ रामचन्द्रण्डितकृतेशावास्यरहस्यविवृतिः ।

६ आनन्दभट्टोपाध्यायकृतमीशावास्यभाष्यम् ।

७ अनन्ताचार्यकृतमथवाऽऽनन्ताचार्यकृतमीशावास्यभाष्यम् ।

एतानि सप्त संगृहीतानि सन्ति । तत्रोवटार्यानन्दभट्टोपाध्यायानन्ताचार्यकृतं भाष्यत्रयं न केवलमस्या उपनिषद् एव, अपि तु समग्राया अपि शुक्लयजुःसंहिताया भाष्याणि तैः कृतानीत्यन्तिमवाक्यात्प्रतीयते । आनन्दभट्टोपाध्यायोऽनन्ताचार्यश्च काण्वावेवेति प्रतीयते । उवटार्यस्तु माध्यंदिनः । तेन तच्छास्त्रपाठमाश्रित्यैव व्याख्यातम् । ' रहस्यविवृति ' स्तु स्वतन्त्रैव । न सा ब्रह्मानन्दकृतरहस्यविवृतिः । तेन तु प्रथमं श्लोकरूपेण संक्षेपतो रहस्यं विरच्य तस्यैव विवृतिः कृतेति प्रतीमः । शुक्लयजुःसंहितायां सायणमाधवाचार्यकृतं महीधरकृतं च भाष्यद्वयं वर्तते । शार्मण्यदेशमुद्रितपुस्तके टिप्पणीरूपेण द्वयमपि संगृहीतम् । कालिकातामुद्रितपुस्तके महीधरभाष्यमेकमेव वर्तते । भाष्यद्वयमपीदं प्रसिद्धत्वान्मुद्रितत्वात्संप्रत्यपि सुलभत्वाच्च नास्माभिः संगृहीतम् । स एष प्रयत्नो विदुषां मोदमावहन्सर्वत्र विजयतामित्याशास्ते—

तत्र भवदन्तेवासी—

वामनशास्त्रिशर्मा.

मुंबई,—गिरगांव मार्गशीर्ष }
शुक्लप्रतिपत् १८१० }

ईशावास्योपनिषत्सटीकभाष्योपेता

ॐ तत्सद्ब्रह्मणे नमः ।

॥ अथ शांकरभाष्यम् ॥

ईशा वास्यमित्यादयो मन्त्राः कर्मस्वविनियुक्तास्तेषामकर्मशेषस्याऽऽत्मना याथात्म्यप्रकाशकत्वात् । याथात्म्यं चाऽऽत्मनः शुद्धत्वापापविद्धत्वैक-
त्वनित्यत्वाशरीरत्वसर्वगतत्वादि वक्ष्यमाणम् । तच्च कर्मणा विरुध्येतेति
युक्त एवैषां कर्मस्वविनियोगः । नञ्छेवंलक्षणमात्मनो याथात्म्यमुत्पाद्यं

॥ आनन्दगिरिटीका ॥

येनाऽऽत्मना परेणेशा व्याप्तं विश्वमशेषतः ।

सोऽहं देहद्वयीसाक्षी वर्जितो देहतद्गुणैः ॥ १ ॥

ईशा वास्यमित्यादिमन्त्रान्व्याचिख्यासुर्भगवान्भाष्यकारस्तेषां कर्मशेषत्वशङ्कां ताव-
द्व्युदस्यति । तथाहि कर्मजडाः केचन मन्यन्ते स्म । ईशा वास्यमित्यादयो
मन्त्राः कर्मशेषा मन्त्रत्वाविशेषादिषे स्वादिमन्त्रवत् । अतः पृथक्प्रयोजनाद्यभावा-
दव्यारुयेया इति तान्प्रत्याह—ईशा वास्यमित्यादय इति । कर्मस्वविनियुक्ता
इति । इषे त्वेति शाखां छिनत्तीत्यादिवद्विनियोजकप्रमाणादर्शनात्प्रकरणान्तर-
त्वाच्चेत्यर्थः । श्रौतविनियोगाभावेऽपि बहिर्देवसदनं दामीत्यस्य बहिर्लवनप्रकाशन-
सामर्थ्याद्बहिर्लवने यथा विनियोगस्तथा कर्मशेषात्मप्रकाशनसामर्थ्येन कर्मस्वेषां
विनियोग इत्यपि नाऽऽशङ्कनीयमित्याह—तेषामिति । शुद्धादिविशेषणस्याऽऽत्मनः
कर्मशेषत्वे प्रमाणाभावात्तद्याथात्म्यं न केवलं कर्मानुपयोगि किंतु कर्मणा विरु-
ध्येते चेत्याह—याथात्म्यं चेति । शुद्धोऽहं स्वभावतः सनागन्तुकेनापि पाप्मना विद्धः
सर्वत्रैकोऽशरीर आकाशोपम इति जानन्न कटाक्षेणापि कर्म वीक्षते । किंत्वापा-
तप्रतिपत्तिरप्येतादृशी निरुणद्धयेव कर्मप्रवृत्तिमित्यर्थः । किंच यः कर्मशेषः
स उत्पाद्यो दृष्टो यथा पुरोडाशादिः । विकार्यः सोमादिः । आप्यो मन्त्रादिः ।
संस्कार्यो ब्रीह्यादिस्तदुत्पाद्यादिरूपत्वं व्यापकं व्यावर्तमानमात्मयाथात्म्यस्य कर्म-
शेषत्वमपि व्यावर्तयति । तथाऽऽत्मयाथात्म्यं कर्तृ भोक्तृ च न भवति । येन ममेदं
समीहितसाधनं ततो मया कर्तव्यमित्यहंकारान्वयपुरःसरः कर्त्रन्वयः स्यादित्याह—
नञ्छेवमिति । ननूपनिषदां जपोपयोगित्वादन्यस्य च प्रमाणस्यादर्शनो-

१ घ. ड. छ. ज. 'मर्थ्यात्तत्र क' । २ च. ज. शुद्धत्वादि' । ३ क. ख. झ. 'तो न तु के' ।

४ घ. ड. छ. 'त्याधिकार' । ५ क. ख. झ. 'नात्र निरूप्यमेवैता' ।

शा० भा० विकार्यमाण्यं संस्कार्यं कर्तृभोक्तरूपं वा येन कर्मशेषता स्यात् । सर्वा-
सामुपनिषदामात्मयाथात्म्यनिरूपणेनैवोपक्षयात् । गीतानां मोक्षधर्माणां
चैवंपरत्वात् । तस्मादात्मनोऽनेकत्वकर्तृत्वभोक्तृत्वादि चाशुद्धत्वपाप-
विद्धत्वादि चोपादाय लोकबुद्धिसिद्धं कर्माणि विहितानि । यो हि

आ० टी० ज्ञास्त्येवैतादृशमात्मयाथात्म्यं तत्राऽऽह—सर्वासामिति । यत्परः शब्दः
स शब्दार्थ इति मीमांसाप्रसिद्धेः सर्वासामुपनिषदां चैकात्म्ये तात्पर्यदर्शनात्
जपोपयोगित्वमुपनिषदां शक्यं वक्तुम् । तथाहि ईशा वास्यमित्युपक्रम्य स पर्य-
गाच्छ्रुक्रमित्युपसंहारादनेजदेकं तदन्तरस्य सर्वस्येत्यभ्यासदर्शनाच्चैनदेवा आप्नु-
वन्नित्यपूर्वतासंकीर्तनात्को मोहः कः शोक एकत्वमनुपश्यत इति फलवत्तासं-
कीर्तनात्कुर्वन्नेवेति जिजीविषोर्भेददर्शिनः कर्मकरणानुवादेनासुर्या नाम त इति
निन्दयैकात्म्यदर्शनस्य स्तुतत्वात्तस्मिन्नपो मातरिश्वा दधातीति युक्त्यभिधानाच्चा-
स्यास्तावदुपनिषद ऐकात्म्यतात्पर्यं दृश्यते । एवमन्यासामप्युपनिषदामुपक्रमो-
पसंहारैकरूप्याभासापूर्वताफलवत्तार्थवादयुक्त्युपपादनानि षट् तात्पर्यलिङ्गानि
विकल्पेन समुच्चयेन चास्माभिस्तत्त्वालोके दर्शितानीति नेह प्रतन्यन्ते । किंच
प्रत्ययसंवादेऽपि बलवत्त्वे कारणं प्रसिद्धम् । विद्यते चोपनिषदर्थे गीतादिसंवाद-
स्तस्मादुपनिषत्पदसमन्वयेनावगम्यमानमैकात्म्यं न प्रमाणान्तरानुपलम्भविरोधेनापल-
पनीयम् । यथेन्द्रियान्तरेणानवगम्यमानमपि रूपं चक्षुषाऽवगम्यमानं नापेक्ष्यते
तथैकात्म्यमपि नापह्नवार्हमित्याह—गीतानामिति । 'समं सर्वेषु भूतेषु तिष्ठन्तं
परमेश्वरम् । विनश्यत्स्वविनश्यन्तं यः पश्यति स पश्यति' इत्यादिगीतानाम् । 'एक
एव हि भूतात्मा भूते भूते व्यवस्थितः । एकधा बहुधा चैव दृश्यते जलचन्द्रवत्'
इत्यादिमोक्षशास्त्राणां चैकात्म्यपरत्वादित्यर्थः । यथेतादृशमात्मतत्त्वं तर्हि निरधि-
कारित्वात्कर्मकाण्डमुच्छिद्येतेत्यपि नाऽऽशङ्कनीयमित्याह—तस्मादिति । औपनिष-
दात्मयाथात्म्यविज्ञानवत् इष्यत एव कर्मकाण्डाप्रामाण्यम् । यथा न हि स्यात्सर्वा
*भूतानीति निषेधशास्त्रार्थनिश्चयवत् इष्यत एव श्येनादिविध्यप्रामाण्यम् । यथा च
तीव्रक्रोधाक्रान्तस्वान्तं प्रत्येव श्येनादिविधिप्रामाण्यं तथा मिथ्यात्मदर्शनं प्रत्येव
कर्मविधिप्रामाण्यमित्यर्थः । अत्र जैमिनिप्रभृतीनां संमतिमाह—यो हीत्यादिना ।
अर्थित्वादिद्युक्तस्य कर्षणधिकारः षष्ठेऽध्याये प्रतिष्ठापितः । अर्थित्वादि च मि-

* य. द. सर्वभूतानीत्यत्र बहुपुस्तकेषु सर्वा भूतानीत्येव पाठो दृश्यते स श्रुतिमूलक इत्यनुमी-
यते सर्वा इति सर्वाणीत्यर्थकमेवाऽऽर्षत्वादिति ज्ञेयम् ।

१ क. ख. 'तीत्यभिधायिन्याश्चास्या' झ. 'तीतियुक्त्यभिधायिन्याश्चास्या' । २ क. ख.
झ. 'वत्कार' । ३ क. ख. झ. 'धेनोपलम्भनी' । ४ क. ख. 'पहनुवते' ।

ॐ पूर्णमदः पूर्णमिदं पूर्णात्पूर्णमुदच्यते ।

पूर्णस्य पूर्णमादाय पूर्णमेवावशिष्यते ॥

ॐ । शान्तिः शान्तिः शान्तिः ।

हरिः ॐ । ईशा वास्यमिदं सर्वं यत्किंच जगत्यां जगत् ।

शा० भा० कर्मफलेनार्थो दृष्टेन ब्रह्मवर्चसादिनाऽदृष्टेन स्वर्गादिना च द्विजातिरहं न काणकुब्जत्वाद्यनधिकारप्रयोजकधर्मवानित्यात्मानं मन्यते सोऽधिक्रियते कर्मस्त्विति ह्यधिकारविदो वदन्ति । तस्मादेते मन्त्रा आत्मनो याथात्म्य-प्रकाशनेनाऽऽत्मविषयं स्वाभाविकमज्ञानं निवर्तयन्तः शोकमोहादिसंसारध-र्मविच्छित्तिसाधनमात्मैकत्वादिबिज्ञानमुत्पादयन्ति । इत्येवमुक्ताधिकार्य-भिधेयसंबन्धप्रयोजनात्मन्मन्त्रान्संक्षेपतो व्याख्यास्यामः ॥

ईशा वास्यमित्यादि । ईशा ईष्ट इतीदं तेनेशा । ईशिता परमेश्वरः परमात्मा सर्वस्य । स हि सर्वभीष्टे सर्वजन्तूनामात्मा संप्रत्यगात्मतया तेन स्वेन रूपेणाऽऽत्मनेशा वास्यमाच्छादनीयम् । किम् । इदं सर्वं यत्किंच यत्किंचिज्जगत्यां पृथिव्यां जगत्तत्सर्वं स्वेनाऽऽत्मनेनेशन प्रत्यगात्मतयाऽहमेवेदं

आ० टी० ध्याज्ञाननिदानम् । न हि नभोवन्निष्क्रियस्य स्वत एव दुःखासंसर्गिणः परमानन्दस्वभावस्य सुखं मे स्याद्दुःखं मे मा भूदित्यर्थित्वं शरीरेन्द्रियसाम-र्थ्येन च समर्थोऽहमित्यभिमानित्वं मिथ्याज्ञानं विना संभवतीत्यर्थः । यस्मादा-त्मयाथात्म्यप्रकाशका मन्त्रा न कर्मविधिशेषभूता न च मानान्तरविरुद्धास्त-स्मात्प्रयोजनादिमत्त्वमपि तेषां सिद्धमित्याह—तस्मादेत इति । व्याख्येयत्व-मुक्त्वा प्रतिपदं व्याचष्टे—ईशेति । ईश ऐश्वर्येऽस्य धातोः किपि लुप्ते कृदन्तरूपमीदृत्तस्य तृतीयैकवचनमीशेति । ननु कर्तरि क्विबिधानात्पर-मात्मनश्चाविक्रियत्वात्कथं क्विबन्तशब्दवाच्यतेति तत्राऽऽह—ईशितेति । मायो-पाधेरीशनकर्तृत्वसंभवात्क्विवन्तशब्दवाच्यता न विरुध्यते निरुपाधिकस्य च लक्ष्यत्वं भविष्यतीत्यर्थः । ईशित्रीशितव्यभावेन तर्हि भेदः प्राप्त इत्याशङ्क्याऽऽह—सर्वजन्तूनामात्मा सन्निति । यथाऽऽदर्शादिषु प्रतिबिम्बानामात्मा सन्निम्बभूतो देवदत्त ईशिता भवति तथा कल्पितभेदेनेशित्रीशितव्यभावसंभवान्न वास्तवभेदानु-मानं संभवतीत्यर्थः । वस आच्छादने । अस्य रूपं वास्यम् । तत्त्वत ईश्वरात्मकमेव सर्वं भ्रान्त्या यदनीश्वररूपेण गृहीतं तत्सर्वमीश्वर एवाऽऽत्मैवेति ज्ञानेनाऽऽच्छाद-

तेन त्यक्तेन भुञ्जीथा मा गृधः कस्य स्विद्धनम् ॥ १ ॥

भा० भा० सर्वमिति परमार्थसत्यरूपेणानृतमिदं सर्वं चराचरमाच्छादनीयं स्वेन परमात्मना । यथा चन्दनागर्वादेरुदकादिसंबन्धजक्लेदादिजमौपाधिकं दौर्गन्ध्यं तत्स्वरूपनिघर्षणेनाऽऽच्छाद्यते स्वेन पारमार्थिकेन गन्धेन तद्वदेव हि स्वात्मन्यध्यस्तं स्वाभाविकं कर्तृत्वभोक्तृत्वादिलक्षणं जगद्वैतरूपं जगत्यां पृथिव्यां जगत्यामित्युपलक्षणार्थत्वात्सर्वमेव नामरूपकर्माख्यं विकारजातं परमार्थसत्यात्मभावनया त्यक्तं स्यात् । एवमीश्वरात्मभावनया युक्तस्य पुत्राद्येषणात्रयसंन्यास एवाधिकारो न कर्मसु । तेन त्यक्तेन त्यागेनेत्यर्थः । न हि त्यक्तो मृतः पुत्रो वा भृत्यो वाऽऽत्मसंबन्धिताया अभावादात्मानं पालयत्यतस्त्यागेनेत्ययमेव वेदार्थः । भुञ्जीथाः पालयेथाः । एवं त्यक्तैषणस्त्वं मा गृधः, गृ-

भा० टी० नीयम् । सर्वात्मक ईश्वरोऽस्मीति ज्ञातव्यमेष तत्त्वोपदेशश्छान्दोग्ये तत्त्वमसीति वदित्यर्थः । 'ब्रह्मैव सर्वमात्मैव सत्प्रकाशविशेषतः । हेयोपादेयभावोऽयं न सन्स्वप्नवदीर्यते' । उक्तं च—'न बन्धोऽस्ति न मोक्षोऽस्ति न विकल्पोऽस्ति तत्त्वतः । नित्यप्रकाश एवास्ति विश्वाकारो महेश्वरः' इति । यस्योपदेशिकज्ञानमात्रेणानृतदृष्टिर्न तिरस्क्रियते तस्य विचारादिप्रयत्नेन तत्त्वप्रकाशे सत्यनृतदृष्टिस्तिरस्क्रियेत्यभिप्रेत्य दृष्टान्तमाह—यथेति । चन्दनागर्वादेरुदकादिसंबन्धाद्वाङ्मावादिना जातं यदौर्गन्ध्यमौपाधिकं मिथ्या तद्यथा तत्स्वरूपनिघर्षणाभिव्यक्तेन स्वाभाविकेन गन्धेनाऽऽच्छाद्यते तद्वद्विचारोदेः स्वरूपसद्भावाग्निमिथ्याबुद्धेर्बाधकत्वं संभवतीत्याह—तद्वदेव हीति । स्वभावोऽनादिरविद्या तत्कार्यं स्वाभाविकमित्यादिबाधयोग्यत्वप्रदर्शनार्थं विशेषणम् । एवं विचारादिप्रयत्नवतोऽनृतदृष्टितिरस्कारसंभावनामुक्त्वा युक्त्यनभिज्ञस्य सर्वमिदमहं चेश्वर एवेति भावनायामधिकृतस्य युक्तिकुशलस्य च विचारेऽधिकृतस्य सर्वकर्मसंन्यास एवाधिकार इह मन्त्रे विवक्षितस्तेन त्यक्तेनेत्यत्र त्यागपरामर्शात् । त्यजतेव हि तज्ज्ञेयं त्यक्तुः प्रत्यक्परं पदमित्यन्यत्राप्युक्तत्वात्पुत्राद्येषणायाश्चित्तविक्षेपहेतुत्वेन प्रसिद्धत्वाच्चेत्यभिप्रेत्याऽऽह—एवमीश्वरात्मेति । चिकीर्षितं संन्यासं स्तौति—तेन त्यक्तेनेति । त्यागेनाऽऽत्मारक्षितः स्यान्निरिक्कियात्मस्वरूपावस्थानानुकूलत्वात्त्यागस्येत्यर्थः । संन्यासिनः शरीरसंचारणोपयुक्तकौपीनाच्छादनभिक्षाशनादिव्यतिरिक्तेऽपि कथंचिद्द्रव्यपरिग्रहे रागश्चेत्प्राप्नोति तन्निरोधे यत्नः कर्तव्यः । तस्य प्रधानविरोधित्वादित्यभिप्रेत्य नियमविधिमाह—एवं त्यक्तैषण इति । स्विदिति निपातस्य सामान्यार्थ-

१ क. ख ग झ. ज. ट. 'नेवार्थः' । २ घ. ङ. ठ. 'रादेव वस्तुबलस' । च. छ. ज. 'रादेवस्तुबलस' । ३ घ. ङ. छ. ज. ट. विविक्षितं ।

कुर्वन्नेवेह कर्माणि जिजीविषेच्छतः समाः ।

शा०भा० धिमाकङ्क्षां मा कार्षीर्धनविषयाम् । कस्यस्विद्धनं कस्यचित्परस्य स्वस्य वा धनं मा काङ्क्षीरित्यर्थः । स्विदित्यनर्थको निपातः । अथवा मा गृधः । कस्मात् । कस्यस्विद्धनमित्याक्षेपार्थो न कस्यचिद्धनमस्ति यद्गृध्येत । आत्मैवेदं सर्वमितीश्वरभावनया सर्वं त्यक्तमत अत्मन एवेदं सर्वमात्मैव च सर्वमतो मिथ्याविषयां गृधिं मा कार्षीरित्यर्थः ॥ १ ॥

एवमात्मविदः पुत्राद्येषणात्रयसंन्यासेनाऽऽत्मज्ञाननिष्ठतयाऽऽत्मा रक्षित-
व्य इत्येष वेदार्थः । अथेतरस्यानात्मज्ञतयाऽऽत्मग्रहणायाशक्तस्येदमुपादिशति
मन्त्रः—कुर्वन्नेवेति । कुर्वन्नेवेह निर्वर्तयन्नेव कर्माण्यग्निहोत्रादीनि जिजीवि-
षेज्जीवितुमिच्छेच्छतं शतसंख्याकाः समाः संवत्सरान् । तावद्धि पुरुषस्य पर-
मायुर्निरूपितम् । तथा च प्राप्तानुवादेन यज्जिजीविषेच्छतं वर्षाणि तत्कुर्व-
न्नेव कर्माणीत्येताद्विधीयते । एवमेवंप्रकारेण त्वयि जिजीविषति नरे नर-
मात्राभिमानिनीत एतस्मादग्निहोत्रादीनि कर्माणि कुर्वतो वर्तमाना-
त्प्रकारादन्यथा प्रकारान्तरं नास्ति येन प्रकारेणाशुभं कर्म न लिप्यते
कर्मणा न लिप्येत इत्यर्थः । अतः शास्त्रविहितानि कर्माण्यग्निहोत्रादीनि
कुर्वन्नेव जिजीविषेत् । कथं पुनरिदमवगम्यते । पूर्वेण मन्त्रेण संन्यासिनो
ज्ञाननिष्ठोक्ता द्वितीयेन तदशक्तस्य कर्मनिष्ठेत्युच्यते । ज्ञानकर्मणोर्वै-

भा०टी० त्वेऽपि कस्यस्विदिति वितर्कार्थत्वमन्यत्र प्रसिद्धं तदिह न गृह्यत इत्यनर्थक-
मित्युक्तम् । व्यवहारदृष्ट्याऽप्यात्मन एवेदं सर्वं शेषभूतं जडस्य चित्परतन्त्रत्वा-
दतोऽप्राप्ते विषये नाऽऽकाङ्क्षा कर्तव्या । परमार्थतस्त्वात्मैव सर्वमित्याकाङ्क्षाविषय
एव नास्तीत्यर्थः ॥ १ ॥

आद्यमन्त्रस्य पूर्वार्धेन तत्त्वोपदेशः कृतस्तृतीयपादेनापरिपक्वज्ञानस्य संन्यास-
विधिरुक्तश्चतुर्थपादेन संन्यासिनो नियमविधिरुक्त इति प्रतिपदं व्याख्याय संक्षि-
प्यार्थमनुवदत्युत्तरस्य संबन्धाभिधितया—एवमात्मविद इत्यादिना । पूर्वमन्त्रेण
ज्ञानं विहितं यस्य तस्यैवोत्तरमन्त्रेण कर्म विहितं ततः समुच्चयानुष्ठाने
तात्पर्यं मन्त्रद्वयस्येत्येकदेशी शङ्कामुद्भावयति—कथं पुनरिति । शुद्धब्रह्मज्ञानक-
र्मणोरकाधिकारे विरुद्धत्वाद्दृष्टगमनत्रिदण्डधर्मवदस्त्येव तत्रापि क्रमेणैककर्तृक-
त्वमिति चेन्न । विशिष्टरूपभेदाद्भिन्नाधिकारत्वात् । यच्चोक्तं ज्ञानकर्मणोर्वैदविहि-

एवं त्वयि नान्यथेतोऽस्ति न कर्म लिप्यते नरे ॥ २ ॥

आ०भा०रोधं पर्वतवदकम्प्यं यथोक्तं न स्मरसि किम् । इहाप्युक्तं यो हि जिजीविषेत्स कर्म कुर्वन् । ईशा वास्यमिदं सर्वं तेन त्यक्तेन भुञ्जीथा मा गृधः कस्यस्विद्धनमिति च । न जीविते मरणे वा गृधिं कुर्वीतारण्यामियादिति च पदम् । ततो न पुनरियादिति संन्यासशासनात् । उभयोः फलभेदं च वक्ष्यति । इमौ द्वावेव पन्थानावनुनिष्क्रान्ततरौ भवतः क्रियापथश्चैव पुरस्तात्संन्यासश्चोत्तरेण निवृत्तिमार्गेणैषणात्रयस्य त्यागः । तयोः संन्यासपथ एवातिरेचयति । न्यास एवात्यरेचयदिति च तैत्तिरीयके । द्वाविमावथ पन्थानौ यत्र वेदाः प्रतिष्ठिताः । प्रवृत्तिलक्षणो धर्मो

भा०टी०तत्वेन शुद्धिसाम्याद्विरोधोऽसिद्ध इति तदसत् । ऋतुगमनत्रिदण्डधर्मयोरप्यविरोधप्रसङ्गात् । तदुभयं नैकस्य विहितमिति चेत्तुल्यमेतत्प्रतिषेधात्तत्र न समुच्चय इति चेदिहापि न कर्मणा न प्रजया नानुध्यायाद्बहुञ्छब्दानित्यादिप्रतिषेधस्तुल्यः । केवलकर्मविषयो निषेध इति न च वाच्यं केवलपदव्यवच्छेद्याभावात्समुच्चयविधेरद्याप्यनिश्चितत्वात्तस्मान्न समुच्चये तात्पर्यं मन्त्रद्वयस्येत्याह—ज्ञानकर्मणोर्विरोधमिति । कर्तृत्वाद्यध्यासाश्रयं कर्म शुद्धत्वाकर्तृत्वादिज्ञानेनोपमृद्यत इति संबन्धग्रन्थे यथोक्तं सहानवस्थानलक्षणं विरोधं किं न स्मरसि येनैकाधिकारत्वं तयोः कल्पयतीत्यर्थः । मन्त्रलिङ्गादपि तयोर्भिन्नाधिकारत्वं प्रतीयत इत्याह—इहाप्युक्तमिति । जिजीविषो रागिणः कर्म विहितं सर्वभीश्वर एवेति ज्ञानवतस्त्यागो विहितः । किंच धनसंपन्नस्यैव कर्मण्यधिकारः । प्रथममन्त्रार्थाधिकारिणश्च धनाकाङ्क्षानिषेधेन कर्माधिकारनिषेधः प्रतीयत इत्यर्थः । जिजीविषा हि कर्माधिकारिण एव न ज्ञानाधिकारिण इत्यत्र प्रमाणमाह—न जीवित इति । अरण्यं स्त्रीजनासंकीर्णमाश्रममियाद्बुद्धेदिति पदं वेदशास्त्रस्थितिस्ततोऽरण्यवासोपलक्षितात्संन्यासान्न पुनरियात्कर्मश्रद्धया न प्रत्यावृत्तिं कुर्यादिति जिजीविषादिरहितस्य संन्यासविधानादित्यर्थः । इतश्च नैकफलकामस्य ज्ञानकर्मणोरधिकारः प्रतिपत्तव्य इत्याह—उभयोरिति । को मोहः कः शोक एकत्वमनुपश्यत इति सनिदानानर्थप्रहाणं ज्ञानफलं वक्ष्यति । संसारमण्डलान्तर्गतमेव च देशान्तरप्राप्त्यायत्तं हिरण्यगर्भपदप्राप्त्यादिलक्षणं कर्मफलं वक्ष्यति । अग्रे नय सुपथेत्यन्तेनेत्यर्थः । नारायणोपनिषद्वाक्यमपि भिन्नाधिकारित्वे प्रमाणयति—इमौ द्वावेवेति ।

असुर्या नाम ते लोका अन्धेन तमसाऽऽवृताः ।

ताः स्ते प्रेत्याभिगच्छन्ति ये के चाऽऽत्महनो जनाः ॥ ३ ॥

शा०भा० निर्वृत्तश्च विभावित इत्यादि पुत्राय विचार्य निश्चितमुक्तं व्यासेन वेदा-
चार्येण भगवता । विभागं चानयोर्दर्शयिष्यामः ॥ २ ॥

अथेदानीमविद्वन्निन्दार्थोऽयं मन्त्र आरभ्यते—असुर्याः परमात्मभावमद्व-
यमपेक्ष्य देवादयोऽप्यसुरास्तेषां च स्वभूता लोका असुर्या नाम । नाम-
शब्दोऽनर्थको निपातः । ते लोकाः कर्मफलानि लोकयन्ते दृश्यन्ते भुज्य-
न्त इति जन्मानि । अन्धेनादर्शनात्मकेनाज्ञानेन तमसाऽऽवृता आच्छादि-
तास्तान्स्थावरान्तान्प्रेत्य त्यक्त्वेमं देहमभिगच्छन्ति यथाकर्म यथाश्रुतम् ।
ये के चाऽऽत्महनः । आत्मनं घ्नन्तीत्यात्महनः । के ते जना येऽविद्वांसः ।
कथं त आत्मानं नित्यं हिंसन्ति । अविद्यादोषेण विद्यमानस्याऽऽत्मनस्ति-
रस्करणात् । विद्यमानस्याऽऽत्मनो यत्कार्यं फलमजरामरत्वादिसंवेदनलक्षणं
तद्धतस्येव तिरोभूतं भवतीति प्राकृताविद्वांसो जना आत्महन उच्यन्ते ।
तेन ह्यात्महननदोषेण संसरन्ति ते ॥ ३ ॥

भा०टी० पुरस्तात्सृष्टिकालेऽनुनिष्क्रान्ततरौ भूतसृष्टिमनुप्रवृत्तौ भिन्नाधिकारित्वादुभयोः
संन्यास एवातिरिक्तः श्रेष्ठो भवति परमपुरुषार्थाव्यवधानादित्यर्थः । व्यासवाक्यमपि
संवादकमाह— द्वाविमाविति ॥ २ ॥

आद्यमन्त्रार्थं प्रपञ्चयितुं प्रथममविद्वन्निन्दा क्रियत इत्याह—अथेति । ते लोका
इति तच्छब्दो यच्छब्दार्थः । यथाश्रुतमिति । येन यादृशं प्रतिषिद्धं विहितं
चा देवतादिज्ञानमनुष्ठितं स तदनुरूपाभिव योनिमाप्नोतीत्यर्थः । आत्महनत्वस्योद-
रभेदिनि प्रसिद्धेः कथमविद्वांस आत्महन इत्याह—कथं तइति । उदरभेदिनोऽ-
ध्यात्माधिकारे प्रसङ्गाभावादशुद्धत्वाध्यासेन तिरस्कार एवाऽऽत्महनत्वमित्याह—
अविद्यादोषेणेति । यथा कस्यचिच्छुद्धस्य मिथ्याभिशापोऽशस्त्रवध उच्यते
तद्वदात्मनि पापित्वाद्यध्यासोऽपि हिंसैवेत्यर्थः । अजरामरत्वादिलक्षणोऽहमिति
संवेदनमभिधानं च यत्कार्यं तद्धतस्येव न दृश्यत इति हननमुपचर्यत इत्याह—
विद्यमानस्येति । अस्याऽऽत्मघातस्य प्रायश्चित्तविधानादर्शनात्संसरणमेव फलमि-
त्याह—तेन हीति ॥ ३ ॥

१ क. ख. 'वृत्तौ च वि' । घ. ड. च. ट. ठ 'वृत्तिश्च विभाषित' । झ. न. 'वृत्तौ चैव भाषित' ।
२ ग. 'न्ति योनिमन्ये प्रपद्यन्ते शरीरत्वाय देहिनः । स्थाणुमन्येऽनुसर्पन्ति य' । ३ ज. इति
शङ्कते—क' । ४ ख. घ. ज. 'नो ह्यात्मा' । ५ घ. ड. च. ज. ठ. 'फालतमि' ।

अनेजदेकं मनसो जवीयो नैनद्देवा आप्नुवन्पूर्वमर्षत् ।

भा०भा० यस्याऽऽत्मनो हननादविद्वांसः संसरन्ति तद्विपर्ययेण विद्वांसो जना मुच्यन्ते ते नाऽऽत्महनः । तत्कीदृशमात्मतत्त्वमित्युच्यते—अनेजदिति । अने-जत्, न-एजत् । एजृ कम्पने । कम्पनं चलनं स्वावस्थाप्रच्युतिस्तद्व-र्जितं सर्वदैकरूपमित्यर्थः । तच्चैकं सर्वभूतेषु । मनसः संकल्पादिलक्षणा-ज्जवीयो जववत्तरम् । कथं विरुद्धमुच्यते ध्रुवं निश्चलमिदं मनसो जवीय इति च । नैष दोषः । निरुपाध्युपाधिभैस्त्वेनोपपत्तेः । तत्र निरुपाधिकेन स्वेन रूपेणोच्यतेऽनेजदेकमिति । मनसोऽन्तःकरणस्य संकल्पविकल्पलक्षणस्यो-पाधेरनुवर्तनादिह देहस्थस्य मनसो ब्रह्मलोकादिदूरैर्गमनं संकल्पेन क्षणमा-त्राद्भवतीत्यतो मनसो जविष्ठत्वं लोके प्रसिद्धम् । तस्मिन्मनसि ब्रह्मलोकादी-न्दुतं गच्छति सति प्रथमं प्राप्त इवाऽऽत्मचैतन्यावभासो गृह्यतेऽतो मनसो जवीय इत्याह । नैनद्देवा द्योतनाद्देवाश्चक्षुरादीनीन्द्रियाण्येतत्प्रकृतमात्मतत्त्वं नाऽऽप्नुवन् प्राप्तवन्तः । तेभ्यो मनो जवीयो मनोव्यापारव्यवहितत्वात् । आभासमात्रमप्यात्मनो नैव देवानां विषयी भवति । यस्माज्जवनान्मनसोऽपि पूर्वमर्षत्पूर्वमेव गतम् । व्योमवद्व्यापित्वात् । सर्वव्यापि तदात्मतत्त्वं सर्वसं-सारधर्मवर्जितं स्वेन निरुपाधिकेन स्वरूपेणाविक्रियमेव सदुपाधिकृताः सर्वाः संसारविक्रिया अनुभवतीवाविवेकिनां मूढानामनेकमिव च प्रतिदेहं प्रत्य-वभासत ईत्येतदाह—तद्धावतो द्रुतं गच्छतोऽन्यानात्मविलक्षणात्मनोवागि-

भा०टी० उत्तरमन्त्रमवतारयति—यस्याऽऽत्मन इत्यादिना । अविक्रियमेकं चेदात्मतत्त्वं कथं तर्हि केचन स्वर्गगामिणः केचन नरकगामिण इति सांसारिकव्यवस्था स्यादिति चेन्मनउपाधिनिबन्धनेत्यभिप्रेत्याऽऽह—मनस इत्यादिना । उपाधेरनुवर्तनार्त्तम् । विक्रियादिव्यवहाराश्रयत्वमिति शेषः । ननु मनसो देहान्तःस्थत्वाद्बहिर्गमनायोग्य-त्वात्कथं वेगवत्त्रमित्याशङ्क्याऽऽह—देहस्थस्येति । जवीयस्त्वादश्चादिवत्तर्हि चक्षुरा-दिग्राह्यत्वं प्राप्तमित्याशङ्क्याऽऽह—नैनद्देवा इति । चक्षुरादिप्रवृत्तेर्मनोव्यापारपूर्वक-त्वात्तदविषयत्वे चक्षुरादिविषयत्वमप्यात्मनो न संभवतीत्यर्थः । मनसो वा कथं न विषय आत्मेत्यत आह—यस्मादिति । यथा मनस्यं परिमाणं मनसो न विषयोऽ-

१ घ. ड. छ. 'मर्षत्' । २ क. ख. 'नं स्थिरत्वप्र' । ३ क. ख. ग. ड. च. छ. झ. ठ. 'मत्त्वोप' । ४ ज. 'धिकः स्वे' । ५ क. ख. ग. घ. ड. च. ड. 'रस्वसंकल्पनं क्ष' । ६ घ. ड. 'मर्षत्' । ७ ज. ठ. इत्यत आह । ८ ठ. 'रमिव' क. ख. झ. 'रनुवर्तमाना' । ९ घ. ड. च. छ. ठ. 'तु' किं ।

तद्भावतोऽन्यानत्येति तिष्ठत्तस्मिन्नपो मातरिश्वा दधा-
ति ॥ ४ ॥ तदेजति तन्नैजति तदूरे तद्वन्तिके । तदन्त-
रस्य सर्वस्य तदु सर्वस्यास्य बाह्यतः ॥ ५ ॥

शा० भा० इन्द्रियप्रभृतीनत्येत्यतीत्य गच्छतीति । ईवार्थं स्वयमेव दर्शयति—तिष्ठ-
दिति । स्वयमविक्रियमेव सदित्यर्थः । तस्मिन्मात्मतत्त्वे सति नित्यचैतन्यस्व-
भावे मातरिश्वा मातर्यन्तरिक्षे श्वयति गच्छतीति मातरिश्वा वायुः सर्व-
प्राणभृत्क्रियात्मको यदाश्रयाणि कार्यकरणजातानि यस्मिन्नोतानि प्रोतानि
च यत्सूत्रसंज्ञकं सर्वस्य जगतो विधारयितुं स मातरिश्वा । अपः कर्माणि
प्राणिनां चेष्टालक्षणानि । अग्न्यादित्यपर्जन्यादीनां ज्वलनदहनप्रकाशाभिव-
र्षणादिलक्षणानि दधाति विभजतीत्यर्थः । धारयतीति वा । भीषाऽस्माद्वातः
पवत इत्यादिश्रुतिभ्यः । सर्वा हि कार्यकारणादिविक्रिया नित्यचैतन्या-
त्मस्वरूपे सर्वास्पदभूते सत्येव भवन्तीत्यर्थः ॥ ४ ॥

न मन्त्राणां जामिताऽस्तीति पूर्वमन्त्रोक्तमप्यर्थं पुनराह—तदेजतीति ।
तदात्मतत्त्वं यत्प्रकृतं तदेजति चलति तदेव च नैजति स्वतो नैव चलति
स्वतोऽचलमेव सच्चलतीवेत्यर्थः । किंच तदूरे वर्षकोटिशतैरप्यविदुषाम-
प्राप्यत्वादूर इव । तत् उ अन्तिक इति च्छेदः । तद्वन्तिके समीपेऽत्यन्तमेव
विदुषामात्मत्वाच्च केवलं दूरेऽन्तिके च । तदन्तरभ्यन्तरेऽस्य सर्वस्य । य
आत्मा सर्वान्तर इति श्रुतेः । अस्य सर्वस्य जगतो नामरूपक्रियात्मकस्य
तदु अपि सर्वस्यास्य बाह्यतो व्यापकत्वादाकाशवन्निरतिशयसूक्ष्मत्वादन्तः ।
प्रज्ञानघन एवेति च शासनाभिरन्तरं च ॥ ५ ॥

भा० टी० त्यन्ताव्यवधानात्तथाऽऽत्माऽप्यत्यन्ताव्यवधानान्मनसो न विषयस्तद्व्यापक-
त्वाच्चेत्यर्थः । उक्तात्मसंभावनायोगपत्तिमाह—तस्मिन्मात्मतत्त्वे सतीति । श्रौतानि
कर्माणि सोमाज्यपयःप्रभृतिभिरद्भिः संपाद्यन्त इति संबन्धाच्छ्रुतिप्रमाणिकोऽप्यशब्दः कर्मसु
प्राणचेष्टायाश्चावृत्तिमित्त्वप्रसिद्धेः । कारणवाचकः शब्दः कार्ये लक्षणया प्रयुक्त
इत्यर्थः । ईश्वरस्यापि हिरण्यगर्भस्य नियतप्रवृत्त्यन्यथानुपपत्त्याऽधिष्ठाता परमेश्वरः
संभाव्यत इत्युक्तमिदानीं मातरिश्चग्रहणमुपलक्षणार्थमादाय तात्पर्यमाह—सर्वा
हीति ॥ ४ ॥

जामिताऽऽलस्यं व्यापित्वाद्बाह्यतोऽस्ति निरतिशयसूक्ष्मत्वादन्तश्चेदस्ति तर्हि
निरन्तरमेकरसं न स्यान्मानाभावादित्याशङ्क्याऽऽह—प्रज्ञानघन एवेति ॥ ५ ॥

१ घ. ड. च. ठ. इममर्थः । २ ज. ठ. 'र्थकार' । ३ झ. ञ. ट. 'र्थकर' । ४ घ. च. छ.
'दिक्' । ५ क. ख. झ. प्राणिचे' ।

यस्तु सर्वाणि भूतान्यात्मन्येवानुपश्यति ।

सर्वभूतेषु चाऽऽत्मानं ततो न विजुगुप्सते ॥ ६ ॥

यस्मिन्सर्वाणि भूतान्यात्मैवाभूद्विजानतः ।

तत्र को मोहः कः शोक एकत्वमनुपश्यतः ॥ ७ ॥

शा० भा० यस्तु । यः परिव्राह्ममुक्षुः सर्वाणि भूतान्यव्यक्तादीनि स्थावरान्तान्यात्मन्येवानुपश्यत्यात्मव्यतिरिक्तानि न पश्यतीत्यर्थः । सर्वभूतेषु च तेष्वेव चाऽऽत्मानं तेषामपि भूतानां स्वमात्मानमात्मत्वेन यथाऽस्य देहस्य कार्यकारणसंघातस्याऽऽत्माऽहं सर्वप्रत्ययसाक्षिभूतश्चेतायेता केवलो निर्गुणोऽनेनैव स्वरूपेणाव्यक्तादीनां स्थावरान्तानामहमेवाऽऽत्मेति सर्वभूतेषु चाऽऽत्मानं निर्विशेषं यस्त्वनुपश्यति स ततस्तस्मादेव दर्शनाच्च विजुगुप्सते विजुगुप्सां घृणां न करोति । प्राप्तस्यैवानुवादोऽयम् । सर्वा हि घृणाऽऽत्मनोऽन्यद्गुह्यं पश्यतो भवत्यात्मानमेवात्यन्तविशुद्धं निरन्तरं पश्यतो न घृणानिमित्तमर्थान्तरमस्तीति प्राप्तमेव । ततो न विजुगुप्सत इति ॥ ६ ॥

इममेवार्थमन्योऽपि मन्त्र आह—यस्मिन्सर्वाणि भूतानि । यस्मिन्काले यथोक्तात्मनि वा तान्येव भूतानि सर्वाणि परमार्थात्मदर्शनादात्मैवाभूदात्मैव संवृत्तः परमार्थवस्तु विजानतस्तत्र तस्मिन्काले तत्राऽऽत्मनि वा को मोहः कः शोकः । शोकश्च मोहश्च कामकर्मबीजमजानतो भवति न त्वात्मैकत्वं विशुद्धं गगनोपमं पश्यतः । को मोहः कः शोक इति शोकमोहयोरविद्याकार्ययोरक्षेपेणासंभवप्रदर्शनात्सकारणस्य संसारस्यात्यन्तमेवोच्छेदः प्रदर्शितो भवति ॥ ७ ॥

भा० टी० उक्तात्मज्ञानस्य फलं विधिनिषेधातीतजीवन्मुक्तस्वरूपेणावस्थानमित्याह—यस्त्विति ॥ ६ ॥

निरतिशयानन्दस्वरूपमत एव दुःखास्पृष्टमात्मानमजानतः शोको भवति हा हतोऽहं न मे पुत्रोऽस्ति न मे क्षेत्रमिति । ततः पुत्रादीन्कामयते तदर्थं देवताराधनादि चिकीर्षति न त्वात्मैकत्वं पश्यतस्ततोऽन्वयव्यतिरेकाभ्यां शोकादेरविद्याकार्यत्वावधारणान्मूलाविद्यानिवृत्त्यैव शोकादेरात्यन्तिकी निवृत्तिर्विद्याफलत्वेन विवक्षिता लयमात्रस्य सुषुप्तेऽपि भावादित्याह—शोकैश्च मोहैश्चेत्यादिना ॥ ७ ॥

१ घ. ज. 'त्मन्नेवा' । २ विचिकित्सतीत्यर्थं पाठ उवटभाष्यपुस्तकस्थः । ३ क. ख. घ. ड छ. ट. ड. 'मबीजमज्ञान' । ४ च. 'मज्ञानवतो' । ५ घ. ड. च. छ. 'कमोहयोरित्या' ।

स पर्यगाच्छुक्रमकायमव्रणमस्त्राविर* शुद्धमपाप-
विद्धम् । कविर्मनीषी परिभूः स्वयंभूर्याथातथ्य-
तोऽर्थान्व्यदधाच्छाश्वतीभ्यः समाभ्यः ॥ ८ ॥

*अन्धं तमः प्रविशन्ति येऽविद्यामुपासते ।

शा० भा० योऽयमतीतैर्मन्त्रैरुक्त आत्मा स स्वेन रूपेण किंलक्षण इत्याहायं मन्त्रः—
स पर्यगात्स यथोक्त आत्मा पर्यगात्परि समन्तादगाहृतवानाकाशवद्व्या-
पीत्यर्थः । शुक्रं शुद्धं ज्योतिष्मदीप्तिमानित्यर्थः । अकायमशरीरो लिङ्गश-
रीरवर्जित इत्यर्थः । अव्रणमश्वतम् । अस्त्राविरं स्त्रावाः शिरा यस्मिन्न विद्यन्त
इत्यस्त्राविरम् । अव्रणमस्त्राविरमित्याभ्यां स्थूलशरीरप्रतिषेधः । शुद्धं
निर्मलमविद्यामलरहितमिति कारणशरीरप्रतिषेधः । अपापविद्धं धर्माधर्मा-
दिपापवर्जितम् । शुक्रमित्यादीनि वचांसि पुंलिङ्गत्वेन परिणेष्यानि । स
पर्यगादित्युपक्रम्य कविर्मनीषीत्यादिना पुंलिङ्गत्वेनोपसंहारात् । कविः
क्रान्तदर्शी सर्वदृक् । नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टेत्यादिश्रुतेः । मनीषी मनस
'ईषिता सर्वज्ञ ईश्वर इत्यर्थः । परिभूः सर्वेषां पर्युपरि भवतीति परिभूः ।
स्वयंभूः स्वयमेव भवतीति येषामुपरि भवति यथोपरि भवति स सर्वः
स्वयमेव भवतीति स्वयंभूः । स नित्यमुक्त ईश्वरो याथातथ्यतः सर्वज्ञ-
त्वाद्यथातथा भावो याथातथ्यं तस्माद्यथाभूतकर्मफलसाधनतोऽर्थान्कर्त-
व्यपदार्थान्व्यदधाद्विहितवान्यथानुरूपं व्यभजदित्यर्थः । शाश्वतीभ्यो
नित्याभ्यः समाभ्यः संवत्सराख्येभ्यः प्रजापतिभ्य इत्यर्थः ॥ ८ ॥
अत्राऽऽद्येन मन्त्रेण सर्वैषणापरित्यागेन ज्ञाननिष्ठोक्ता प्रथमो वेदार्थः । ईशा

आ० टी० योऽयमिति । स्रुप्रक्षरणे धातुः । स्त्रावयन्ति शरीरमिति स्त्रावाः शिराः
क्रान्तमतिक्रान्तं नष्टमित्युपलक्षणं भूतमविष्यद्वर्तमानदर्शी ॥ ८ ॥

प्रकरणविभागं दिदर्शयिष्वृत्तमनुवदति—अत्राऽऽद्येनेति । यदुक्तं भास्करेण

* उवटभाष्येशावास्यरहस्येशावास्यविवृतिषु तु नवमदशमयोर्मन्त्रयोर्द्वादशत्रयोदशयोश्च य-
थासंख्यं वैपरीत्यं तथा चतुर्दशैकादशयोर्वैपरीत्यं तथाऽग्रे नयेति मन्त्रः षोडशः । तथा वायुरनिल-
मिति पञ्चदशः । किंच वायुरनिलमित्यस्योत्तरार्धस्थाने ॐ कतो स्मर क्लिबे स्मर कृत* स्मरेति
तथा हिरण्यमेनेति सप्तदशः । किंच हिरण्यमेनेत्यस्योत्तरार्धस्थाने योऽसावादित्ये पुरुषः सोऽसावहम्
॥ १७ ॥ ॐ खं ब्रह्मेति तथा मूषन्नेकर्षं शति मन्त्रो नास्त्येव तथाऽमुर्था नामेति मन्त्रान्तर्गतप्रेत्याभि-
गच्छन्तीत्यस्य स्थाने प्रेत्यापि गच्छन्तीति पाठस्तथा षष्ठमन्त्रस्थविजुगुप्सत इत्यस्य स्थाने विवि-
क्तिस्सतीति पाठः । किंच दशममन्त्रस्य पूर्वार्धस्य स्थाने 'अन्यदेवाहुर्विद्याया अन्यदाहुराविद्यायाः'
एवं पाठ इति ज्ञेयम् ।

ततो भूय इव ते तमो य उ विद्यायाः रताः ॥ ९ ॥

शा० भा० वास्यमिदं सर्वं मा गृधः कस्य स्विद्धनमित्यज्ञानां जिजीविषूणां ज्ञान-
निष्ठासंभवे कुर्वन्नेवेह कर्माणि जिजीविषेदिति कर्मनिष्ठोक्ता द्वितीयो
वेदार्थः । अनयोश्च निष्ठयोर्विभागो मन्त्रप्रदर्शितयोर्बृहदारण्यकेऽपि प्रदर्शितः
सोऽकामयत जाया मे स्यादित्यादिना । अज्ञस्य कामिनः कर्माणीति मन
एवास्याऽऽत्मा वाग्जायेत्यादिवचनात् । अज्ञत्वं कामित्वं च कर्मनिष्ठस्य
निश्चितमवगम्यते । तथा च तत्फलं सप्तान्नसर्गस्तेष्वात्मभावेनाऽऽत्मस्वरूपा-
वस्थानं जायाद्येषणात्रयसंन्यासेन चाऽऽत्मविदां कर्मनिष्ठाप्रातिकूल्येनाऽऽ-
त्मस्वरूपनिष्ठैव दर्शिता किं प्रजया करिष्यामो येषां नोऽयमात्माऽयं लोक

आ० टी० सर्वेऽप्युपनिषदेकं ब्रह्मविद्याप्रकरणं ततः प्रकरणभेदकरणमनुचितमिति । तद-
सत् । प्राणाद्युपासनविधानस्याप्युपनिषत्सु दर्शनात् । न च तदपि ब्रह्मज्ञानाङ्ग-
मिति वाच्यम् । पृथक्फलश्रवणार्तम् । तेनापि व्याकृताव्याकृतोपासनसमुच्चयविधा-
नस्य प्रकरणभेदेनैवेष्टत्वाद्व्याकृताव्याकृतोपासनस्य प्रकारान्तरत्वात्तस्माद्यथा कर्म-
काण्डेऽग्निहोत्रादिप्रकरणं भिन्नमेवेष्ट्यते भिन्नाधिकारत्वात्तत्कर्मणस्तथोपनिषत्स्वपि
भिन्नाधिकारत्वात्कर्माविरुद्धतद्विरुद्धविद्याप्रकरणभेदो न विरुध्यते । मन्त्रार्थे
ब्राह्मणसंमतिं दर्शयितुमुपक्रमते—अनयोश्चेत्यादिना । तत्र वाक्ये कथमज्ञत्व-
मवगम्यत इत्याशङ्क्याऽऽह—मन एवेति । जाया मे स्यादथ प्रजायेयाथ वित्तं मे
स्यादथ कर्म कुर्वीयेति कामयमानस्य सर्वथैव बाह्यो जायादिर्द्यदा न संपद्यते तदाऽ
ध्यात्मजायादिसंपत्तिं दर्शयति—एतच्चाज्ञत्वलिङ्गं मनआदिष्वात्मत्वाद्यभिमान-
स्याज्ञानकार्यत्वात् । यथा च बाह्यकामिन्यलाभे सुप्तो मनोविजृम्भितकामिनीमुप-
भुञ्जानोऽज्ञः प्रसिद्धस्तद्वदयमपीत्यर्थः । तेषां च कर्मणां फलं संसारासिरेवेत्यपि
तत्रैव दर्शितमित्याह—तथा चेति । एकं साधारणमन्नं यदिदमद्यते द्वे देवानां
हुतप्रहुते दर्शपूर्णमासौ वा त्रीण्यस्य भोगसाधनानि मनोवाक्प्राणलक्षणानि पञ्चमैकं
तत्पय इति सप्तान्नसर्गो दर्शितः श्रुत्या यत्सप्तान्नानि मेधया तपसाऽजनयत्पिते-
त्यादिना । अत्रैकैको यजमान एव विहितप्रतिषिद्धज्ञानकर्मानुष्ठानात्सर्वस्य संसा-
रस्य साक्षात्पारम्पर्याभ्यां जनकत्वात्पितोच्यते । तेषु च सृष्टेष्वात्मेषु तस्य पितुरह-
मिदं ममेदमित्यात्मत्वाध्यासेन मनआदिष्वितरेषु च संबन्धाध्यासेनावस्थानं संसारः
प्रसिद्धः इत्यर्थः । एवं मन्त्रप्रदर्शिते निष्ठाद्वये ब्राह्मणसंमतिं दर्शयित्वा प्रकरणविभागं

१ च. 'वास्यमिदं सर्वं' । २ क. ख झ. 'तु स्वेना' । ३ ज. तेन भास्करेणापि । ४ घ. ड.
ठ. 'नस्यापकान्तत्वा' । ५ छ. ज. प्रकान्तत्वा । ६ क. झ. 'ध्यात्मं जा' । ७ घ. ड. च. ज. ठ.
त्रीणि स्वस्य । ८ ज. झ. 'त्रैको' ।

शा० भा० इत्यादिना । ये तु ज्ञाननिष्ठाः संन्यासिनस्तेभ्योऽसुर्या नाम त इत्यादि-
नाऽविद्वन्निन्दाद्वारेणाऽऽत्मना याथात्म्यं स पर्यगादित्येतदन्तैर्मन्त्रैरुपदिष्टम् ।
ते ज्ञानाधिकृता न कामिन इति । तथा च श्वेताश्वतराणां मन्त्रोपनिषदि अत्या-
श्रमिभ्यः परमं पवित्रं प्रोवाच सम्पगृषिसंघजुष्टमित्यादि विभज्योक्तम् ।
ये तु कर्मिणः कर्मनिष्ठाः कर्म कुर्वन्त एव जिजीविषवस्तेभ्य इदमुच्यते—
अन्धं तम इत्यादि । कथं पुनरेवमवगम्यते न तु सर्वेषामित्युच्यते—अकामिनः
साध्यसाधनभेदोपमर्देन यस्मिन्सर्वाणि भूतान्यात्मैवाभूद्विजानतः । तत्र
को मोहः कः शोक एकत्वमनुपश्यत इति । यदात्मैकत्वविज्ञानं तन्न केन
चित्कर्मणा ज्ञानान्तरेण वा ह्यमूढः समुच्चिचीषति । इह तु समुच्चिचीष-
याऽविद्वदादिनिन्दा क्रियते । तत्र च यस्य येन समुच्चयः संभवति न्या-
यतः शास्त्रतो वा तदिहोच्यते । यदैवं वित्तं देवताविषयं ज्ञानं कर्मसंब-

भा० टि० दर्शयति—ये तु ज्ञाननिष्ठा इत्यादिना । अत्याश्रमिभ्य इति । उत्तमाश्रमिभ्य
इत्यर्थः । साध्यसाधनभेदोपमर्देन यदात्मैकत्वविज्ञानं यस्मिन्सर्वाणि भूतान्यात्मैवा-
भूदित्यवधारणेनोक्तं पूर्वार्धेनोत्तरार्धेन च संसारनिवृत्तिफलकमुक्तं तन्न श्रौतेन
स्मार्तेन वा कर्मणा केनचिदमूढः समुच्चिचीषति । अन्धं तम इत्यादौ तु समुच्चिचीष-
याऽविद्वदादिनिन्दा दृश्यते । ततः किमित्यत आह—तत्र च यस्येति । कस्य
तर्हि ज्ञानस्य कर्मसमुच्चयः संभवतीत्यत आह—यदैवं वित्तमिति । यच्चोक्तं
भास्करेणेशा वास्यमिति मन्त्रे ब्रह्मविद्यायाः प्रक्रान्तत्वात्तस्या एव समुच्चिची-
षया निन्दोच्यत इति । तदसत् । न हि प्रकृतमित्येतावता संबध्यते किं तु
संबन्धयोग्यम् । शुद्धब्रह्मात्मैकत्वविद्यायास्तु कर्तृत्वाद्यध्यासोपमर्दकत्वान्नास्ति
कर्मसंबन्धयोग्यता । किंच यस्मिन्निष्पन्नेऽपि फलस्य व्यवधानं संभाव्यते तस्यैव
सहकारिसमुच्चय इष्यते दर्शादेरिह त्वेकत्वमनुपश्यतः को मोहः कः शोक इत्ये-
कत्वदर्शनसमकालमेव मोहादिनिवृत्त्यभिधानान्न कालान्तरीयफलम् । ततो न
सहकारिसमुच्चिचीषा । किंचास्या मन्त्रोपनिषदो ब्राह्मणे ब्राह्मणा विविदिषन्ति
यज्ञेनेत्यादौ तृतीयाश्रुत्या यज्ञादेरिष्यमाणवेदने करणत्वेन संबन्धः प्रतीयते । तत्कथं
दुर्बलेन प्रकरणेन सहकारितया संबन्धः प्रकल्प्यते । प्रधानस्य च विद्यायाः
सहकारिसंबन्धविधित्तया निन्देत्यप्युक्तम् । अत एव चाग्नीन्धनाद्यनपेक्षे-
तिसूत्रविरोधश्च समुच्चयश्च परेणापि नेष्यते । विरोधेनैव च परिजह्म तस्मात्कर्मा-
विरुद्धदेवताज्ञानस्यैवात्र समुच्चयो विधित्स्यते । ननु देवताज्ञानस्य कर्मफलति-

१ च. 'ते यथा द' २ झ 'देरिवेह' ३ घ. ङ. ज. ठ. किं च ब्राह्मणा वि' । ४ च. ज. 'श्च
अग्नीन्धनोपलक्षितकर्मसमग्र' । ५ ग. च. छ. ज. 'न चापाचक्रे त' । ङ. ठ. 'न चापाचक्रमे त' ।

अन्यदेवाहुर्विद्याऽन्यदाहुरविद्यया ।

इति शुश्रुम धीराणां ये नस्तद्विचक्षिरे ॥ १० ॥

विद्यां चाविद्यां च गच्छन्त्येभ्यः सह ।

शा०भा० निधत्वेनोपन्यस्तं न परमात्मज्ञानम् । विद्यया देवलोक इति पृथक्फलश्रवणात् । तयोर्ज्ञानकर्मणोरिहैकानुष्ठाननिन्दा समुच्चिचीषया न निन्दापरैवैकैकस्य पृथक्फलश्रवणात् । विद्यया तदारोहन्ति । विद्यया देवलोकः । न तत्र दक्षिणा यन्ति । कर्मणा पितृलोक इति । नहि शास्त्रविहितं किञ्चिदकर्तव्यतामियात् । तत्रान्धं तमोऽदर्शनात्मकं तमः प्रविशन्ति । के । येऽविद्यां विद्याया अन्याऽविद्या तां कर्मेत्यर्थः । कर्मणो विद्याविरोधित्वात् । तामविद्यामग्निहोत्रादिलक्षणामेव केवलामुपासते तत्पराः सन्तोऽनुतिष्ठन्तीत्यभिप्रायः । ततस्तस्मादन्धात्मकात्तमसो भूय इव बहुतरमेव ते तमः प्रविशन्ति । के, कर्म हित्वा ये उ ये तु विद्यायामेव देवताज्ञान एव रता अभिरताः । तत्रावान्तरफलभेदं विद्याकर्मणोः समुच्चयकारणमाह । अन्यथा फलवदफलवतोः संनिहितयोरङ्गाङ्गितैव स्यादित्यर्थः ॥ ९ ॥

अन्यदेवेत्यादि । अन्यत्पृथगेव विद्यया क्रियते फलमित्याहुर्वदन्ति विद्याया देवलोको विद्यया तदारोहन्तीति श्रुतेः । अन्यदाहुरविद्यया कर्मणा क्रियते कर्मणा पितृलोक इति श्रुतेः । इत्येवं शुश्रुम श्रुतवन्तो वयं धीराणां धीमतां वचनम् । य आचार्या नोऽस्मभ्यं तत्कर्म च ज्ञानं च विचक्षिरे व्याख्यातवन्तस्तेषामयमागमः पारम्यर्यागत इत्यर्थः ॥ १० ॥

यत एवमतो विद्यां चाविद्यां च देवताज्ञानं कर्म चेत्यर्थः । यस्तदेतदुभयं वा० धी० रिक्तफलभावात्समुच्चयो न संभवतीत्यत आह — विद्ययेति । ननु समुच्चिचीषया निन्देति किमिति व्याख्यायते । अध्ययनविधेर्मोक्षादर्वाकपर्यवसानानुपपत्तेर्देवलोकादिप्राप्तेः फलाभासत्वात्प्रहाणार्थैव निन्दा किं नेष्यते तत्राऽऽह — तयोर्ज्ञानकर्मणोरिति । न फलशब्दो मोक्षे रूढो मोक्षमनिच्छतामपि समीहिते फलव्यवहारदर्शनात्ततो यो देवलोकादिमुपादित्सते तस्य तदपि फलं भवत्येवेत्यर्थः ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥

१ 'विद्याया अन्य' । २ । 'विद्यायाः । इ' । उवदामभ्यस्थाविमौ पाठौ । ३ झ. म. ट. 'णोऽविद्याविरोधाभावात् । ग. घ. ङ. च. छ. ज. ठ. एतेष्विदं नास्त्येव । ४ ग. झ. म. ट. 'क्षितायां जामितै' । क. ख. 'क्षितया जामितै' । ५ ज. 'त्वात्कर्मणो' निन्दाः मुण्डकादिषु श्रूयते एवा ह्येते अदृढा यज्ञरूपाः प्रहा' । ६ ज. 'पि वाञ्छितस' ।

अविद्यया मृत्युं तीर्त्वा विद्ययाऽमृतमश्नुते ॥ ११ ॥

अन्धं तमः प्रविशन्ति येऽसंभूतिमुपासते ।

ततो भूय इव ते तमो य उ संभूत्या रताः ॥ १२ ॥

अन्यदेवाऽऽहुः संभवादन्यदाहुरसंभवात् ।

इति शुश्रुम धीराणां ये नस्तद्विचचक्षिरे ॥ १३ ॥

शा० भा० सहैकेन पुरुषेणानुष्ठेयं वेद तस्यैवं समुच्चयकारिण एवैकपुरुषार्थ-
संबन्धः क्रमेण स्यादित्युच्यते—अविद्यया कर्मणाऽग्निहोत्रादिना मृत्युं
स्वाभाविकं कर्म ज्ञानं च मृत्युशब्दवाच्यमुभयं तीर्त्वाऽतिक्रम्य विद्यया
देवताज्ञानेनामृतं देवतात्मभावमश्नुते प्राप्नोति । तद्व्यमृतमुच्यते यद्देवता-
त्मगमनम् ॥ ११ ॥

अधुना व्याकृताव्याकृतोपासनयोः समुच्चिचीषया प्रत्येकं निन्दोच्यते—
अन्धं तमः प्रविशन्ति येऽसंभूतिं संभवनं संभूतिः सा यस्य कार्यस्य
सा संभूतिस्तस्या अन्याऽसंभूतिः प्रकृतिः कारणमविद्याऽव्याकृता-
ख्या तामसंभूतिमव्याकृताख्यां प्रकृतिं कारणमविद्यां कामकर्मबीजभूताम-
दर्शनात्मिकामुपासते ये ते तदनुरूपमेवान्धं तमोऽदर्शनात्मकं प्रविशन्ति ।
ततस्तस्मादपि भूयो बहुतरमिव तमः प्रविशन्ति य उ संभूत्यां कार्यब्रह्म-
णि हिरण्यगर्भाख्ये रताः ॥ १२ ॥

अधुनोभयोरुपासनयोः समुच्चयकारणमवयवफलभेदमाह—अन्यदेवेति ।
अन्यदेव पृथगेवाऽऽहुः फलं संभवात्संभूतेः कार्यब्रह्मोपासनादणिमाद्यैश्वर्य-
लक्षणं व्याख्यातवन्त इत्यर्थः । तथा चान्यदाहुरसंभवादसंभूतेरव्याकृता-
दव्याकृतोपासनाद्यदुक्तमन्धं तमः प्रविशन्तीति प्रकृतिलय इति च पौरा-
णिकैरुच्यत इत्येवं शुश्रुम धीराणां वचनं ये नस्तद्विचचक्षिरे व्याकृताव्या-
कृतोपासनफलं व्याख्यातवन्त इत्यर्थः ॥ १३ ॥

भा० टी० चित्तन्त्रा माया परमेश्वरस्योपाधिः । मायां तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनं तु महेश्वर-
मित्यादिश्रुत्यन्तरप्रसिद्धाऽत्रासंभूतिशब्देनोच्यते न ब्रह्म । तस्य निर्विकारस्य साक्षा-
त्प्रकृतित्वानुपपत्तेः । भास्कराभिमतस्तु परिणामवादस्तत्त्वाल्लोके निरस्त एवास्माभिः ।
सांसारिकदुःखानुभवाभावेन च सुषुप्तिवत्प्रकृतिलयस्य पुरुषेणार्थ्यमानताऽप्युपप-
द्यते । फलं च कर्मोपासन इव प्रकृत्युपासनेऽपि परमेश्वर एव दास्यति । ततो जडत्वा-
त्प्रकृतेः फलदातृत्वानुपपत्तेरुपास्यत्वानुपपत्तिरित्यपि कुचोद्यमेव ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥

संभूतिं च विनाशं च यस्तद्वेदोभयं सह ।

विनाशेन मृत्युं तीर्त्वा संभूत्याऽमृतमश्नुते ॥ १४ ॥

हिरण्मयेन पात्रेण सत्यस्यापिहितं मुखम् ।

तत्त्वं पूषन्नपावृणु सत्यधर्माय दृष्टये ॥ १५ ॥

आ०भा०—यत एवमतः समुच्चयः संभूत्यसंभूत्युपासनयोर्युक्त एवैकपुरुषार्थत्वाच्चे-
त्याह—संभूतिं च विनाशं च यस्तद्वेदोभयं सह । विनाशेन विनाशो
धर्मो यस्य कार्यस्य स तेन धर्मिणाऽभेदेनोच्यते विनाश इति । तेन तदु-
पासनेनानैश्वर्यमधर्मकामादिदोषजातं च मृत्युं तीर्त्वा हिरण्यगर्भोपासनेन
ह्यणिमादिप्राप्तिः फलम् । तेनानैश्वर्यादिमृत्युमतीत्यासंभूत्याऽव्याकृतो-
पासनयाऽमृतं प्रकृतिलयलक्षणमश्नुते । संभूतिं च विनाशं चेत्यत्रावर्ण-
लोपेन निर्देशो द्रष्टव्यः । प्रकृतिलयफलश्रुत्यनुरोधात् ॥ १४ ॥

मानुषदैववित्तसाध्यं फलं शास्त्रलक्षणं प्रकृतिलयान्तम् । एतावती संसा-
रगतिः । अतः परं पूर्वोक्तमात्मैवाभूद्विज्ञानत इति सर्वात्मभाव एव सर्वै-
षणासंन्यासज्ञाननिष्ठाफलम् । एवं द्विप्रकारः प्रवृत्तिनिवृत्तिलक्षणो वेदा-
र्थोऽत्र प्रकाशितः । तत्र प्रवृत्तिलक्षणस्य वेदार्थस्य विधिप्रतिषेधलक्षणस्य
कृत्स्नस्य प्रकाशने प्रवर्ग्यान्तं ब्राह्मणमुपयुक्तम् । निवृत्तिलक्षणस्य वेदा-
र्थस्य प्रकाशनेऽत ऊर्ध्वं बृहदारण्यकमुपयुक्तं तत्रनिषे कादिश्मशानान्तं कर्म
कुर्वञ्जिजीविषेद्यो विद्यया सहापरब्रह्मविषयया तदुक्तं विद्यां चाविद्यां
च यस्तद्वेदोभयं सह । अविद्यया मृत्युं तीर्त्वा विद्ययाऽमृतमश्नुत इति ।
तत्र केन मार्गेणामृतत्वमश्नुत इत्युच्यते—तद्यत्तत्सत्यमसौ स आदित्यो
य एष एतस्मिन्मण्डले पुरुषो यश्चायं दक्षिणेऽक्षन्पुरुष एतदुभयं सत्यं
ब्रह्मोपासीनो यथोक्तकर्मकृच्च यः सोऽन्तकाले प्राप्ते सत्यात्मानमात्मनः
प्राप्तिद्वारं याचते हिरण्मयेन पात्रेण । हिरण्मयमिव हिरण्मयं ज्योतिर्धय-
मित्येतत् । तेन पात्रेणेवापिधानभूतेन सत्यस्यैवाऽऽदित्यमण्डलस्थस्य ब्रह्म-
णोऽपिहितमाच्छादितं मुखं द्वारं तत्त्वं हे पूषन्नपावृण्वपसारय सत्य-

आ०टी० विस्तरेणोक्तमर्थजातं संक्षिप्योपसंहरति—मानुषदैववित्तसाध्यमित्यादिना ।
शरीरपाटवं गोमूहिरण्यादिसाधनसंपत्तिश्च मानुषं वित्तम् । दैवं वित्तं देवताज्ञान-

पूषन्नेकर्षे यम सूर्य प्राजापत्य व्यूह रश्मीन्समूह ।
तेजो यत्ते रूपं कल्याणतममत्यन्तशोभनं तत्ते पश्यामि योऽसावसौ
पुरुषः सोऽहमस्मि ॥ १६ ॥ वायुरनिलममृतमथेदं
भस्मान्तः शरीरम् ।

भा० भा० धर्माय तव सत्यस्योपासनात्सत्यं धर्मो यस्य मम सोऽहं सत्यधर्मा तस्मै
मह्यमथवा यथाभूतस्य धर्मस्यानुष्ठात्रे दृष्टये तव सत्यात्मन उपलब्धये ॥ १५ ॥
पूषन्निति । हे पूषन् । जगतः पोषणात्पूषा रविस्तथैक एव ऋषति गच्छ-
तीत्येकर्षिः । हे एकर्षे । तथा सर्वस्य संयमनाद्यमः । हे यम । तथा रश्मीनां
प्राणानां रसानां च स्वीकरणात्सूर्यः । हे सूर्य । प्रजापतेरपत्यं प्राजापत्यः ।
हे प्राजापत्य । व्यूह विगमय रश्मीन्स्वान् । समूह, एकी कुरु उप-
संहर ते तेजस्तापकं ज्योतिः । यत्ते तव रूपं कल्याणतममत्यन्तशोभनं तत्ते
तवाऽऽत्मनः प्रसादात्पश्यामि । किंचाहं न तु त्वां भृत्यवद्याचे योऽसावा-
दित्यमण्डलस्थो व्याहृत्यवयवैः पुरुषः पुरुषाकारत्वात्पूर्ण वाऽनेन प्राण-
बुद्ध्यात्मना जगत्समस्तमिति पुरुषः पुरि शयनाद्वा पुरुषः सोऽहमस्मि
भवामि ॥ १६ ॥

वायुरिति । अथेदानीं मम मरिष्यतो वायुः प्राणोऽध्यात्मपरिच्छेदं हित्वाऽ-
धिदैवतात्मानं सर्वात्मकमनिलममृतं सूत्रात्मानं प्रतिपद्यतामिति वाक्य-
शेषः । लिङ्गं चेदं ज्ञानकर्मसंस्कृतमुत्क्रामत्विति द्रष्टव्यम् । मार्गया-

भा० टी० मुत्तरग्रन्थस्य संबन्धाभिधित्तयाऽर्थविशेषमनुवदति-तत्र निषेकादीत्यादिना ।
तदुक्तमिति तं प्रत्युक्तं मन्त्रेण विद्यां चेत्यादिनाऽऽपेक्षिकामृतत्वं फलमित्युक्तम-
स्माभिरिति ॥ १९ ॥

व्याहृत्यवयव इति । तस्य भूरिति शिरः भुवै इति बाहुः सुवरिति प्रतिष्ठा पादा-
वित्यर्थः ॥ ११ ॥ १७ ॥

१ च. सत्यधर्मस्तस्मै । यद्यप्ययमेव पाठो मूलानुसारेण समीचीन इति भाति तथाऽपि च-
व्यतिरिक्तपुस्तकेषु सत्यधर्मा तस्मै, इत्येव पाठ उपलब्धः । अतः स एव शंकराचार्याभिप्रेत
इति गम्यते । कुत इति चेदुच्यते-मूले सत्यधर्मायेति पदं वर्तते तत्तु भाषायां वैयाकरणरीत्या न
सिध्यति किं तर्हि धर्मादनिच्छेदत्वादिति पाणिनिसूत्रेण समासान्तानिचूप्रत्ययेन भाव्यं तथा च सत्य-
धर्मण इति स्यादत आचार्यैः सत्यधर्मायेत्यस्याऽऽर्षत्वप्रदर्शनार्थं भाष्येऽनिजन्तसत्यधर्मशब्दस्य
प्रथमैकवचनस्य प्रदर्शितत्वादिति ज्ञेयम् । २ ज. 'वः परोक्षोऽसौ शास्त्रदृष्ट्या प्रत्यक्षः पुं' ।
३ च 'वरिति बाहु सु' ।

ॐ क्रतो स्मर कृतः स्मर क्रतो स्मर कृतः स्मर ॥ १७ ॥

अग्रे नय सुपथा राये अस्मान्विश्वानि देव वयुनानि विद्वान् ।

शा०भा०चनसामर्थ्यात् । अथेदं शरीरमग्नौ हुतं भस्मान्तं भूयात् । ओमिति यथोपा-
सनमोपतीकात्मकत्वात्सत्यात्मकमग्न्याख्यं ब्रह्माभेदेनोच्यते । हे क्रतो
संकल्पात्मक स्मर यन्मम स्मर्तव्यं तस्य कालोऽयं प्रत्युपास्थितोऽतः स्मरै-
तावन्तं कालं भावितं कृतमग्रे स्मर यन्मया बाल्यप्रभृत्यनुष्ठितं कर्म तच्च
स्मर । क्रतो स्मर कृतं स्मरेति पुनर्वचनमादरार्थम् ॥ १७ ॥

पुनरन्येन मन्त्रेण मार्गं याचते—अग्रे नयेति । हेऽग्रे नय गमय सुपथा
शोभनेन मार्गेण । सुपथेति विशेषणं दक्षिणमार्गनिवृत्त्यर्थम् । निर्विण्णोऽहं
दक्षिणेन मार्गेण गतागतलक्षणेनातो याचे त्वां पुनः पुनर्गमनागमनवर्जि-
तेन शोभनेन पथा नय । राये धनाय कर्मफलभोगायेत्यर्थः । अस्मान्यथो-
क्तधर्मफलविशिष्टान्विश्वानि सर्वाणि हे देव वयुनानि कर्माणि प्रज्ञानानि
वा विद्वान्ज्ञानम् । किं च युयोधि वियोजय विनाशयास्मदस्मत्तो
जुहुराणं कुटिलं वञ्चनात्मकमेनः पापम् । ततो वयं विशुद्धाः सन्त इष्टं
प्राप्स्याम इत्यभिप्रायः । किंतु वयमिदानीं ते न शक्नुम परिचर्यां कर्तुं
भूयिष्ठां बहुतराम् । ते तुभ्यं नमउक्तिं नमस्कारवचनं विधेम नमस्कारेण
परिचरेमेत्यर्थः । अविद्यया मृत्युं तीर्त्वा विद्ययाऽमृतमश्नुते । विनाशेन
मृत्युं तीर्त्वा संभृत्याऽमृतमश्नुत इति श्रुत्वा कोचित्संशयं कुर्वन्ति । अतस्त-
न्निराकरणार्थं संक्षेपतो विचारणां करिष्यामः । तत्र तावर्त्किनिमित्तः
संशय इत्युच्यते । विद्याशब्देन मुख्या परमात्मविद्यैव कस्मान्न गृह्यतेऽमृतत्वं
च । ननूक्तायाः परमात्मविद्यायाः कर्मणश्च विरोधात्समुच्चयानुपपत्तिः ।
सत्यम् । विरोधस्तु नावगम्यते विरोधाविरोधयोः शास्त्रप्रमाणकत्वात् ।
यथाऽविद्यानुष्ठानं विद्योपामनं च शास्त्रप्रमाणकं तथा तद्विरोधाविरोधावपि ।
यथा च न हिंस्यात्सर्वा भूतानीति शास्त्रादवगतं पुनः शास्त्रेणैव बाध्यतेऽ-

आ०टी०मन्त्रान्पदशो व्याख्याय संक्षेपतो विचारमारभते—अविद्यया मृत्युं तीर्त्वे-
त्यादिना । अमृतत्वं चेति । अमृतत्वं च मुख्यमेव कस्मान्न गृह्यत इति संबन्धः ।
शास्त्रीययोज्ञानकर्मणोर्विरोधाविरोधौ शास्त्रीयावेव ग्राह्यौ न तर्कमात्रेणेति परेणोक्ते

१ घ. छ. च. छ. ठ. 'कर्म' । २ ग. ब्रह्मैव ओमित्युच्यते । ३ क. ख. घ. 'मग्रे स्म' ।
४ क. ख. ग. ज. ट. 'स्तत्रिधारं' । ५ घ. ज. ट. ड. 'स्यात्सर्वभू' । एतदन्यपुस्तकेषु सर्वा,
इत्येव पाठो दृश्यते । अतः सर्वाणीत्यर्थकसर्वा, इतिपदघटितवाक्यस्य श्रुतिस्थत्वमनुमीयते ।

युधोध्यस्मज्जुहुराणमेनो भूयिष्ठां ते नमउक्तिं विधेम ॥ १८ ॥

इत्युपनिषद् ॥ इति वाजसनेयसंहितोपनिषत्संपूर्णा ॥

ॐ पूर्णमदः० शिष्यते ॥

ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥

शा० भा० ध्वरे पशुं हिंस्यादिति । एवं विद्याविद्ययोरपि स्यात् । विद्याकर्मणोश्च समुच्चयो न दूरमेते विपरीते विषूची अविद्या या च विद्येति श्रुतेः । विद्यां चाविद्यां चेति वचनादविरोध इति चेन्न । हेतुस्वरूपफलविरोधात् । विद्या-विद्याविरोधाविरोधयोर्विकल्पासंभवात्समुच्चयविधानादविरोध एवेति चेन्न । सहसंभवानुपपत्तेः । क्रमेणैकाश्रये स्यातां विद्याविद्ये इति चेन्न । विद्यो-त्पत्तावविद्याया ह्यस्तत्वात्तदाश्रयेऽविद्यानुपपत्तेः । न ह्यग्निरुष्णः प्रका-शश्चेति विज्ञानोत्पत्तौ यस्मिन्नाश्रये तदुत्पन्नं तस्मिन्नेवाऽऽश्रये शीतोऽग्निरप्र-काशो वेत्यविद्याया उत्पत्तिर्नापि संशयोऽज्ञानं वा । यस्मिन्सर्वाणि भूतान्यात्मैवाभूद्विज्ञानतः । तत्र को मोहः कः शोक एकत्वमनुपश्यत इति शोकमोहाद्यसंभवश्रुतेः । अविद्यासंभवात्तदुपादानस्य कर्मणोऽप्य-

भा० टी० सिद्धान्ती शास्त्रसिद्ध एव विरोध इत्याह—न दूरमेते इति । विषूची नानागती विद्याविद्ये दूरं विपरीते अतिशयेन विरुद्धे इत्यर्थः । सहसंभवानुपपत्तेरिति । काऽनुपपत्तिः । काठके विरोधश्रवणात् । तद्वत्तविद्या विद्ययोर्विरोधोऽस्तु । इह त्वविरो-धश्रवणादविरोधो भविष्यतीति न च वाच्यम् । विरोधाविरोधयोः सिद्धत्वेन विकल्पासं-भवादुदितानुदितहोमयोर्हि पुरुषतन्त्रत्वाद्युक्तो विकल्प इत्युक्तं, तर्ह्यविरोध एवास्तु समुच्चयविधिवलादिति चेन्न । मुख्यब्रह्मविद्याविद्ययोः शुक्तिविद्याविद्ययोरिव सह-संभवानुपपत्तेः समुच्चयविधिरसिद्धः । सिद्धे समुच्चयविधौ तद्वलादविरोधावगमो-विरोधावगमाच्च समुच्चयसिद्धिरित्यन्योन्याश्रयः स्यादित्यर्थः । सहसंभवानु-पपत्तावपि क्रमेणैकाश्रये विद्याविद्ये स्यातामिति चेद्यादि पूर्वमविद्या पश्चात्तु विद्येति क्रमस्तर्हीष्यत एव यदि पश्चात्तर्ह्यसंभव इत्याह—न विद्योत्पत्ताविति । पूर्वसिद्धाया अविद्यायाः प्रध्वस्तत्वादन्यस्याश्चोत्पत्तौ कारणासंभवान्मूलाभावेन अत्रसंशयाग्रहणानामपि विदुषोऽनुपपत्तिरित्यर्थः । विद्योत्पत्तौ मा भूदविद्या कर्म तु भविष्यति विदुषोऽपि व्याख्यानभिक्षाटनदिदर्शनादित्याशङ्क्याऽऽह—अविद्या-संभवादिति । चोदनाप्रयुक्तानुष्ठानं हि कर्म ज्ञानेन सह तव समृच्चिचीषितं

शा० भा० नुपपत्तिमवोचाम । अमृतमश्नुत इत्यापेक्षिकममृतं विद्याशब्देन परमात्म-
विद्याग्रहणे हिरण्मयेनेत्यादिना द्वारमार्गादियाचनमनुपपन्नं स्यात्तस्मादुपा-
सनया समुच्चयो न परमात्मविज्ञानेनेति यथाऽस्माभिर्व्याख्यातं एव मन्त्रा-
णामर्थ इत्युपरम्यते ॥ १८ ॥

इति श्रीगोविन्दभगवत्पूज्यपादशिष्यस्य परमहंसपरिव्राजकाचार्यस्य
श्रीशंकरभगवतः कृतौ वाजसनेयसंहितोपनिषद्भाष्यं संपूर्णम् ॥

॥ ॐ तत्सत् ॥

भा० टी० ब्रह्मात्मैकत्वं तु साक्षादनुभवतो न चोदना संभवति कामाभावात्कामिनो हि
सर्वाश्चोदनाः । 'अकामिनः क्रिया काचिद्दृश्यते नेह कस्य चित् । यद्यद्धि कुरुते
जन्तुस्तत्तत्कामस्य चेष्टितम्' इति स्मरणात् । विद्वच्छरीरस्थितिहेत्वविद्यालेशाश्रय-
कर्मशेषनिमित्तं तु विदुषो भिक्षाटनादि, न कर्म, चोदनाभावात्किंतु यावत्प्राणश-
रीरसंयोगमावि तत्कर्माभासं तच्च विद्वान्न स्वगतं मन्यते कर्माध्यासोपादानाविद्याया
असंभवाच्चैव किंचित्करोमीति प्रत्ययाच्चेति भावः । यदुक्तममृतशब्देन मुख्यमेवाश्रु-
तत्वं किं न गृह्यते । विद्याशब्देन च परमात्मविद्येति तत्राऽऽह—अमृतमिति ।
मुख्यामृतत्वग्रहणे हिरण्मयादिमन्त्रेण द्वारमार्गादियाचनमनुपपन्नं स्यात् । न तस्य प्राणा
उत्क्रामन्त्यत्र ब्रह्म समश्नुत इत्यादिश्रुतेः । ततो मुख्यार्थवाधादौणार्थग्रहणं युक्त-
मित्यर्थः । यस्मादर्थान्तरं न संगच्छते तस्मादित्युपसंहारः ॥ १८ ॥

ईशाप्रभृतिभाष्यस्य शंकरस्य परात्मनः ।

मन्त्रोपकृतिसिद्धयर्थं प्रणीतं टिप्पणं स्फुटम् ॥

इति श्रीपरमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीशुद्धानन्दभगवत्पूज्यपादशिष्यभगवदानन्द-
ज्ञानकृता वाजसनेयसंहितोपनिषद्भाष्यटीका समाप्ता ॥ ॐ तत्सत् ॥

॥ अथेशावास्यभाष्यमुवटार्यकृतम् ॥

ॐ । समाप्तं कर्मकाण्डं ज्ञानकाण्डमिदानीं प्रस्तूयते । ईशा वास्यं तिस्रोऽनुष्टुभः । दध्यङ्ङ्यवर्ण ऋषिः स्वं शिष्यं पुत्रं वा गर्भाधानादिभिः संस्कारैः संस्कृतशरीरमधीतवेदमुत्पादितपुत्रं यथाशक्यत्यनुष्ठितयज्ञमपापं निःस्पृहं यमनियमवन्तमतिथिपूजापनीतकिल्बिषं मुमुक्षुमुपसन्नं शिक्षयन्नाह—ईशा वास्यमिदं सर्वमिति । ईश ऐश्वर्यं किपि तृतीयान्तस्यैतद्रूपं यदीशाऽनेन वास्यं वासनीयं ममेदमित्यनया भावनयाऽऽच्छादनीयमिदं सर्वमिति प्रत्यक्षतो निर्दिशति यत्किंच यत्किंचशब्दो भिन्नक्रमः किंच यज्जगत्यां पृथिव्यां जगज्जङ्गमादि स्वस्वामिसंबन्धालिङ्गितं स्यात्तेनानेन सर्वेण त्यक्तेन त्यक्तस्वस्वामिसंबन्धेन भोगान्भुञ्जीथा अनुभवेः । मा गृधः । गृधु अभिकाङ्क्षायामिति माऽभिकाङ्क्षय मा कृथा ममेदमिति । किं कारणं कस्य स्वित्दनं स्वित्दिति निपातो वितर्कवचनः । कस्य पुनरेतद्धनं न कस्यचिदपीत्यर्थ इत्यभिप्रायः । सर्वाण्ययथार्थानि हि द्रव्याण्युत्पद्यन्ते । तद्यथा स्त्रियं पतिरन्यथा भुङ्क्तेऽन्यथा पुत्रोऽन्यथा प्रादूर्णकः । तथा च कटककेयूरकुण्डलादीन्यलंकरणान्यन्यं चान्यं च पुरुषमुपतिष्ठमानानि दृश्यन्ते । अतः सर्वार्थस्य यः स्वस्वामिसंबन्धो ममेदमिति बुद्धिः सा त्वविद्या । निःस्पृहस्य योगेऽधिकार इति वाक्यार्थः ॥ १ ॥

निःस्पृहस्यापि योगिनो ज्ञाननिमित्ते कर्मण्यधिकार इत्येतमर्थमाह—कुर्वन्नेव । कुर्वन्नेव कर्माणि मुक्तिहेतुकानीहलोके जिजीविषेज्जिजीविषेरिति पुरुषव्यत्ययः प्रत्यक्षकृतत्वान्मन्त्रस्य जीवितुमिच्छेः पथ्यहितमितभक्षणेन शतं समा इत्युपलक्षणार्थम् । एवं त्वयि तवेति विभक्तिव्यत्ययः । मुक्तिरस्तीति शेषः । नान्यथेतोऽस्तीति प्रकारादन्यथा मुक्तिर्नास्ति । एतदुक्तं भवति—यथा स्वर्गप्राप्तौ नानाभूताः प्रकाराः सन्ति न तथा मुक्तावित्यर्थः । ननु कर्मणः फलेन भवितव्यम् । अथ कथं मुक्तेः प्राप्तिरित्येतदाशङ्क्याऽऽह—न कर्म लिप्यते नरे । न हि मुक्त्यर्थं कर्म क्रियमाणं नरे मनुष्ये संबध्यते मुक्तिदानेनोपक्षीणशक्तित्वात् । तथा च बृहदारण्यकम्—तमेतं वेदानुवचनेन विविदिषन्ति ब्रह्मचर्येण तपसा श्रद्धया यज्ञेनानाशकेन चेति । विविदिषन्ति वेदितुमिच्छन्ति । अनेनैतद्दर्शयति यावदिच्छाप्राप्त्यतिस्तावत्कर्मस्वधिकार इति ॥ २ ॥

इदानीं स्वर्गादिप्राप्तिहेतुभूतानि कर्माणि ये कुर्वन्ति ते निन्यन्ते—असुर्या नाम । असुर्याः परमात्मभावमद्वयमपेक्ष्य देवादयोऽप्यसुरा असुराणां स्वभूता एवंसंज्ञकास्ते लोकाः । अन्येन तमसाऽज्ञानलक्षणेन तमसाऽऽवृताः संवृतास्ताँल्लोकांस्ते जनाः प्रेत्य मृत्वाऽपि गच्छन्ति । ये के चाऽऽत्महनो जनाः । ये जना आत्मानं निघ्नन्ति ये स्वर्गप्राप्तिहेतुभूतानि हि नूनं कर्माणि कुर्वन्ति ते हि जनित्वा म्रियन्ते मृत्वा जायन्त एवं महतीं विनष्टिं प्राप्नुवन्ति ॥ ३ ॥

इदानीं यमनियमवतां मुमुक्षूणां यथाभूतं परं ब्रह्म आत्मत्वेनोपास्यं तदाह—उक्तं च—‘ अहं ब्रह्मास्मि संबुध्य इदं सर्वं च मन्ययम् । मयि विद्या समुद्दिष्टा विमुक्तिर्यन्निबन्धनी ’ इति । अनेजदेकम् । त्रिष्टुव्यदनेजदचलत्तत्त्वमस्ति एकमद्वितीयं विज्ञानघनरूपेण मनसो जवीयः । मनस्तावच्छीघ्रं भवति ततोऽपि शीघ्रतरं प्रसवदानेन कारणभूतत्वात् । नैनद्देवा आप्नुवन् । नचैतत्तत्त्वं देवा अपि प्राप्तुं शक्ताः सूक्ष्मत्वात् । पूर्वमर्शत् । रिशतिर्हि साकर्मा पूर्वं पूर्वमपि विद्यमानं सदर्शद्विशतीति रिशन्न रिशदर्शत् । धातोरिकारलोपश्छान्दसः । इकारलोपे कृतेऽर्शद्भवत्यविनश्यदास्तेऽनादिनिधनमित्यर्थः । तद्धावतस्तदः स्थाने यदो वृत्तिरुद्देश्यत्वात् । यच्च धावतोऽन्यान्पुरुषादीनत्येत्यतिक्रम्य गच्छति तथा तिष्ठत्सर्वत्र स्थितं सर्वगतत्वं सर्वशक्तित्वमनेन व्याख्यायते । तस्मिन्नपः । यस्मिंश्चापः कर्माणि मातरिश्वा वायुर्दधाति स्थापयति सर्वाणि कर्माणि यज्ञदानहोमादीनि समिष्टयजुषि वायौ स्थाप्यन्ते स्वाहा वातेधा इति वायुप्रतिष्ठत्वाभिधानात् । समष्टिव्यष्टिरूपो ह्यसाविति वायुरपि यस्मिन्कर्माणि स्थापयति यागहोमदानानां परमं निधानमित्यर्थः ॥ ४ ॥

एवं कारणरूपमात्मानमुद्दिश्याथेदानीं कार्यरूपेणोद्दिशति—तदेजति । अनुष्टुभस्तिस्त्रः । तदेव सर्वरूपेणावस्थितं सदेजति कम्पवद्भवति क्रियावद्भवति तदेव नैजति न चलति स्थावररूपावस्थितं तदूरे तदेव दूर आदित्यनक्षत्रादिरूपेण । तद्वन्तिके तदेव चान्तिके पृथिव्यादिरूपेण सर्वं खल्विदं ब्रह्मेत्येतद्वर्शनार्थो ग्रन्थः । तदन्तरस्य सर्वस्य प्राणिजातस्य विज्ञानघनरूपेणान्तर्मध्यत आस्ते तदु सर्वस्यास्य बाह्यतः । तदेव सर्वस्यास्य प्राणिजातस्य बाह्यतो जडरूपेण व्यवस्थितमास्ते चेतनाचेतनरूपमनन्तं सर्वगतं ब्रह्मेत्यर्थः । अस्या उपासनाया आर्चिरादिचिन्तनं नास्तीति केचिदाहुरिहैव ब्रह्मप्राप्तेः ॥ ५ ॥

यस्तु । तु शब्दो विशेषणार्थः । यः पुनः सर्वाणि भूतानि चेतनाचेतनान्यात्मन्नात्मन्येवानुपश्यति मय्येव सर्वाणि भूतान्यवस्थितानि न मद्व्यति-

रिक्तान्यहमेव परं ब्रह्म सर्वभूतेषु चाऽऽत्मानमवस्थितमव्यतिरिक्तं पश्यति ततो न विचिकित्सति । एवंपश्यतो योगिनो हि सर्वाणि भूतानि परब्रह्मरूपाण्यात्मसंस्थितानि भवन्ति विज्ञानघनानन्दैकत्वादित्यतो विचारो निवर्तते ॥ ६ ॥

किंच—यस्मिन्सर्वाणि । यस्मिन्नवस्थाविशेषे सर्वाणि भूतानि चेतनाचेतनान्यात्मैवाभूत्संभवति विजानत आत्मैवेदं सर्वम् । सर्वं खल्विदं ब्रह्मेत्येवमादि-वाक्यविचारणावधृतविज्ञानस्य कृतचेतसोऽवस्थाविशेषे तत्र तस्यामवस्थायां योगिनः को मोहः कः शोको न कश्चिदपीत्यभिप्रायः । शोकमोहावपरिज्ञात-तत्त्वस्य भवतो नैकत्वमनुपश्यतो ध्यायतः ॥ ७ ॥

स पर्यगात् । जगती । य एवमात्मानमुपास्ते स पर्यगात्परिगच्छति शुक्रं शुक्लं विज्ञानानन्दस्वभावमचिन्त्यशक्तिमकायं न विद्यते कायः शरीरं यस्य स तथोक्तोऽव्रणं कायरहितत्वादेवास्त्वाविरं स्नायुरहितमकायत्वा-देव शुद्धमनुपहतं सत्त्वरजस्तमोभिरपापविद्धं क्लेशकर्मविपाकाशयैरसंस्पृष्टमकाय-मव्रणमस्त्वाविरमिति पुनरुक्तान्यभ्यासे भूयांसमर्थं मन्यन्त इत्यदोषः । इत्थं भूतं ब्रह्म प्रतिपद्यते । अथाऽऽत्मोपासनायुक्तस्य फलमाह—यश्च कविः क्रान्त-दर्शनो मनीषी मेधावी परिभूः सर्वतो भविता विज्ञानबलात्स्वयंभूः स्वयं ज्ञानबलाद्ब्रह्मरूपेण भविता याथातथ्यतोऽर्थान्वयदधाद्यथास्वरूपमर्थान्विहि-तवान् । त्यक्तस्वस्वामिसंबन्धैरर्थैश्चेतनाचेतनैरुपभोगं कृतवान् । शाश्वती-भ्योऽनन्ताभ्यः समाभ्योऽर्थायानन्तवर्षप्राप्तये च कर्म कृतवान् । ननु कर्म-जाड्याल्लोकः कर्मवानेव भवति । सत्यमात्मसंस्कारकं तु कर्म ब्रह्मभावजनकं स्यात्तस्मात्सोऽपि गच्छति शुक्रमकायं ब्रह्म ॥ ८ ॥

इत उत्तरमुपासनामन्त्राः प्रोच्यन्ते—अन्धं तमः । षडनुष्टुभो लोकायतिकाः प्रस्तूय निन्द्यन्ते येषामेतद्दर्शनं जलबुद्बुदवज्जीवा मदशक्तिवद्विज्ञानमित्यन्धं तमः प्रविशन्ति । ये चासंभूतिमुपासते मृतस्य सतः पुनः संभवो नास्त्यतः शरीरग्रहणादस्माकं मुक्तिरेव न हि विज्ञानात्मा कश्चिदनुच्छिन्तिधर्माऽस्ति यो यमनियमैः संबध्यते । एवं येऽध्वानमुपासते तेऽज्ञानलक्षणं तमः प्रवि-शन्ति । ततोऽपि भूयो बहुतरभिवानर्थकमन्धं तमः प्रविशन्ति । ये उ उकारः कर्मोपग्रहणार्थाय ये संभूत्यामेव रता आत्मैवास्ति नान्यत्किंचिदस्तीत्यभि-प्रायः । कर्मपराङ्मुखा यत्कर्मकाण्डज्ञानकाण्डयोरसंबन्ध इत्यभिप्रायः । स्वबु-द्धिफलगुतां विभावयन्त आत्मज्ञानमात्र एव रताः ॥ ९ ॥

अन्यदेव । अन्यदेव फलमाहुः संभवात्संभवपरिज्ञानादन्यदाहुः फलम् । संभवादसंभवपरिज्ञानात् । इत्येवं शुश्रुम श्रुतवन्तो वयं धीराणां वचांसि ये धीरा नोऽस्माकं तद्ब्रह्म विचचक्षिरे व्याख्यातवन्तः ॥ १० ॥

संभूतिं च । समस्तस्य जगतः संभवैकहेतुं च परं ब्रह्म विनाशं च विनाशि च शरीरं यो योगी तदुभयमेव वेद जानाति सहैकीभूतं शरीरग्रहणेन ज्ञानो-
त्पत्तिहेतूनि कर्माणि करोति स विनाशेन विनाशिना शरीरेण मृत्युं तीर्त्वो-
त्तीर्य संभूत्याऽऽत्मज्ञानेन विज्ञानेनामृतमश्नुतेऽमृतत्वं प्राप्नोति ॥ ११ ॥

अन्धं तमः प्रविशन्ति । अज्ञानलक्षणं तमः प्रविशन्ति येऽविद्यां स्वर्गा-
र्थानि कर्माण्युपासतेऽनुतिष्ठन्ति ततोऽपि ते भूय इव बहुतरं तमः प्रविशन्ति ।
ये पुनर्विद्यायामेव रता आत्मज्ञान एव त्यक्तकर्माणो रताः ॥ १२ ॥

अन्यदेव । अन्यदेव फलमाहुर्विद्याया आत्मज्ञानादन्यच्चाऽऽहुरविद्यायाः
कर्मण इति शुश्रुमेत्यादि व्याख्यातम् ॥ १३ ॥

विद्यां च । आत्मज्ञानं चाविद्यां कर्म च यस्तदुभयं वेद जानाति सहै-
कीभूतं कर्मकाण्डं ज्ञानकाण्डस्य गुणभूतमथ कर्मकाण्डं ज्ञानकाण्डं चैकी-
कृत्याविद्यया कर्मकाण्डेन मृत्युं तीर्त्वोत्तीर्य कृतकृत्यो भूत्वा विद्यया ब्रह्म-
परिज्ञानेनामृतत्वं मोक्षमश्नुते प्राप्नोति ॥ १४ ॥

इदानीमित्थं कृतब्रह्मोपासनस्य योगिनः शरीरपातोत्तरकाले यद्भवति
तदाह—वायुरनिलम् । वायुग्रहणमिन्द्रियाण्येकादश महाभूतानि पञ्च जीवात्मैक
एवं सप्तदशकलिङ्गोपलक्षणार्थं वायुः प्राणोऽनिलं स्वकीयां प्रकृतिमापद्यतेऽ-
मृतं परं ब्रह्म तद्धि तद्विज्ञाय संपद्यते । अथेदं स्थूलशरीरं कीदृशं तदा
भवति भस्मैव भवति कृतप्रयोजनकत्वात् । इदानीं योगिन आलम्बनभूतम-
क्षरं कथ्यते—ॐ नाम वा प्रतिमा वा ब्रह्मणः । इदानीमन्तकाले योगी स्मरणं
करोति । क्रतो स्मर । योऽग्निब्रह्मचर्यादारभ्य परिचरितः स भूतः आसुरूपेणा-
वस्थितः संबोध्यते । हे क्रतो मां स्मरेदानीमुपस्थितः प्रत्युपकारस्य काल
इत्यभिप्रायः । क्रतुर्वा यज्ञः संबोध्यते । क्रतो स्मर*क्लिवे स्मर ऋषाय लोकाय
स्मर कृतं स्मर मया यत्कृतं तत्स्मर ॥ १५ ॥

अग्रे नय । हेऽग्रे नय सुपथा देवयानेन मार्गेण राये मुक्तिलक्षणाय धना-
यास्मान्विश्वानि सर्वाणि देव दानादिगुणयुक्त वयुनानि प्रज्ञानानि विद्वा-
ज्ज्ञानानो युयोधि पृथक्कुरु च प्रतिबन्धकमेनः । यतो बहुतरां तव नमस्का-
रोक्तिं कुर्मो व्याख्यातायाः पुनर्वचनं विशेषार्थम् ॥ १६ ॥

* क्लिवात वा ।

इदानीमादित्योपासनमाह—हिरण्यमेन पात्रेण । यद्यपि हिरण्यरूपेण पात्रेण पिवन्त्यस्मिन्नवस्थितास्त्रसाम्रश्मय इति पात्रं मण्डलं मण्डलेन सत्यस्या-
विनाशिनः पुरुषस्यापिहितमन्तर्हितं मुखं शरीरं तथाऽपि योऽसावादित्ये पुरुषो योगिभिरुपलभ्यते सोऽसावहमस्मि । इत्थं चोपासनां कुर्यात् । ॐ स्वं ब्रह्म । ओमिति नामनिर्देशः । स्वमिति रूपनिर्देशः । आकाशरूपं ब्रह्म ध्यायेत् । आत्मत्वेन मनोभूरचेतन आकाशश्चेतनस्त्वात्मा तद्यथा विज्ञानघना-
नन्दं ब्रह्म तत्राऽऽनन्दप्रतिपादकं वाक्यं तथा स यो मनुष्याणां राद्धः समृद्धो भवतीत्युपक्रम्याथ ये शतं प्रजापतिलोक आनन्दाः स एको ब्रह्मलोक आनन्द इत्यन्तम् । तथा सर्वनियन्तृत्वं दर्शयति—एतस्य वा अक्षरस्य प्रशा-
सने गार्गीत्युपक्रम्य द्यावापृथिवी विधृते तिष्ठत इति । तथा सर्वज्ञत्वं दर्शयति—
तद्यथा एतदक्षरं गार्ग्यदृष्टं द्रष्टृत्यादि । तथा सत्यसंकल्पादयोऽस्य गुणाः श्रूयन्ते सत्यसंकल्पः सत्यधृतिरित्यादयः । एवं तर्हि एतद्वै तदक्षरं गार्गि यस्मिन्नाकाश ओतश्च प्रोतश्चेति सामान्याद्याकाशशब्देनैवैतद्रूपं ब्रह्माभिहितं स्यादित्ययमेव ब्रह्मवित्सद्धान्तः ॥ १७ ॥

इति श्रीमद्वज्रटभट्टोपाध्यायात्मजसकलनिगमविचूडामणिश्रीमदुवटभट्टार्य-
विरचिते श्रीयजुर्वेदस्य वाजसनेयपञ्चदशभेदावान्तरमाध्यंदिनशा-
खासंहितामन्त्रार्थप्रकाशभाष्ये चत्वारिंशत्तमोऽध्यायः ॥ ४० ॥
समाप्तमिदमुवटार्यभाष्यम् ॥

अथ ब्रह्मानन्दलतमीशावास्परहस्यम् ॥

ॐ येनाऽऽत्मना परेणेशा व्याप्तं विश्वं चराचरम् ।
सत्यज्ञानस्वरूपेण तदेवाहं सदात्मकम् ॥ १ ॥
ईशा वास्यादयो मन्त्रा न कर्मप्रतिपादकाः ।
अखण्डैकरसे शुद्धे ब्रह्मण्येव समन्विताः ॥ २ ॥
कर्मसंबोधका वेदा न च ते ब्रह्मबोधकाः ।
इति भीमांसकाः प्राहुस्तत्र सत्यं कथंचन ॥ ३ ॥
अकर्मशेषमात्मानं निर्गुणं प्रकृतेः परम् ।
अशरीरं सदा मुक्तं नित्यं शुद्धस्वभावकम् ॥ ४ ॥
सत्यं ज्ञानमनन्तं च निष्कलं निष्क्रियं ध्रुवम् ।
बोधयन्ति यतः सत्यं सर्वे वेदाः षडङ्गकाः ॥ ५ ॥
अत एव हि ते मन्त्रा ब्रह्मतत्त्वप्रबोधकाः ।
ईशा ईशेन संव्याप्तं त्रैलोक्यं सचराचरम् ॥ ६ ॥
वासितं भुवनं सर्वं सत्यमेवं श्रुतिर्जगौ ।
यत्किञ्चित्सर्वमेवेदं जगत्यामुपलक्षणम् ॥ ७ ॥
जगद्ब्रह्मैव परमं ब्रह्मैवेदमिति श्रुतेः ।
यस्माद्ब्रह्मात्मकं सर्वं तस्मात्त्यक्तेन सर्वदा ॥ ८ ॥
पालयेथाः स्वमात्मानं स्वस्वरूपं निरञ्जनम् ।
त्यागशब्देन चाप्यत्र संन्यासः परिकीर्तितः ॥ ९ ॥
संन्यस्य सर्वकर्माणि ब्रह्मैवास्मीति भावयन् ।
रक्षणीयः स्वयं चाऽऽत्मा संसारादङ्गकल्पितात् ॥ १० ॥
आत्मैवेदं जगत्सर्वं धनं नैवास्ति कस्यचित् ।
गृधि वै धनविषयां मा कार्षीस्त्वं कथंचन ॥ ११ ॥
स्विदित्यनर्थको वाऽत्र चाऽऽक्षेपो वा भविष्यति ।
आत्मभिन्ने परं स्वं किं कस्यचिद्विद्यते धनम् ॥ १२ ॥
सुगन्धचन्दनेनैव दुर्गन्धञ्छाद्यते यथा ।
नामरूपात्मकं विश्वमात्मनाऽऽच्छादितं तथा ॥ १३ ॥
तस्मादात्मैव द्रष्टव्यः श्रोतव्यः सर्वदैव हि ।
इत्येष एव वेदार्थः प्रथमो वै निरूपितः ॥ १४ ॥

॥ इत्येको मन्त्रो व्याख्यातः ॥

सर्वकर्माणि संन्यस्य मन्तव्यः परमेश्वरः ।
 तदशक्तस्य कर्माणि कर्तव्यानि श्रुतिर्जगौ ॥ १ ॥
 अग्निहोत्रादिकर्माणि व्यवहारान्सदा नरः ।
 कुर्वञ्जीवितुमिच्छेद्वै शतं संवत्सरान्स्वयम् ॥ २ ॥
 तावद्धि पुरुषस्याऽऽयुः शतायुरिति च श्रुतेः ।
 एवं प्रकारे तु त्वयि नरमात्राभिमानिनि ॥ ३ ॥
 प्रकारान्तरं नैवास्ति न कर्म लिप्यते यथा ।
 ईश्वरार्पणबुद्ध्या तु कर्म कुर्वन्न लिप्यते ॥ ४ ॥
 प्रसीदति परो ह्यात्मा शुद्धान्तःकरणे स्वयम् ।
 इति द्वितीयमन्त्रार्थः सम्यगेव निरूपितः ॥ ५ ॥

॥ इति द्वितीयो मन्त्रो व्याख्यातः ॥

अविवेकात्तु संसारो विवेकान्नैव विद्यते ।
 अविवेकनिवृत्त्यर्थं मन्त्रोऽयं संप्रवर्तते ॥ १ ॥
 आत्मज्ञानमुपेक्ष्याथ देवा ये भोगलम्पटाः ।
 असुरा एव ते ज्ञेया आत्मधर्मवहिष्कृताः ॥ २ ॥
 येऽन्यथा सन्तमात्मानमकर्तारं स्वयंप्रभम् ।
 कर्ता भोक्तेति मन्यन्ते त एवाऽऽत्महनो जनाः ॥ ३ ॥
 स्वान्मनः स्वस्वरूपस्य तिरस्करणहेतुतः ।
 अदर्शनात्मकेनैव चान्धेन तमसाऽऽवृताः ॥ ४ ॥
 प्रेत्य देहं परित्यज्य संसरन्ति पुनः पुनः ।
 ये के च परमात्मानं न जानन्ति परात्परम् ॥ ५ ॥
 योऽन्यथा सन्तमात्मानमन्यथा प्रतिपद्यते ।
 किं तेन न कृतं पापं चौरेणाऽऽत्मापहारिणा ॥ ६ ॥
 इति वाक्यं श्रुतिः शास्ति सत्यमेतन्न संशयः ।
 अपि गच्छन्ति पाठे तु ज्ञानाभावे न चान्यथा ॥ ७ ॥
 तस्माज्ज्ञानं पुरस्कृत्य संन्यसेदिह बुद्धिमान् ।
 स्वात्मानं परमं ज्ञात्वा मुच्यते जन्मबन्धनात् ॥ ८ ॥

॥ इति तृतीयो मन्त्रो व्याख्यातः ॥

कीदृशं तत्परं तत्त्वं पूर्वमन्त्रेण कीर्तितम् ।
 तदर्थप्रतिपत्त्यर्थं चतुर्थोऽयं प्रवर्तते ॥ १ ॥

अनेजत्परमं तत्त्वं स्वतश्चलनवर्जितम् ।
 एजृ कम्पन इति च धात्वर्थोऽपि तथाविधः ॥ २ ॥
 अचलं सत्परं ब्रह्म नित्यमुक्तस्वभावकम् ।
 एकमेवाद्वितीयं च सत्यज्ञानस्वरूपकम् ॥ ३ ॥
 संकल्पलक्षणाच्चास्मान्मनसो वेगवत्तरम् ।
 नैनत्तत्त्वं प्राप्तवन्तो देवा ये चक्षुरादयः ॥ ४ ॥
 पूर्वमेव हि संख्याप्तं व्योमवन्निर्मलं परम् ।
 तद्धावतोऽन्यान्वेगेन सर्वान्व्याप्यैव तिष्ठति ॥ ५ ॥
 तस्मिंस्तिष्ठति पूर्णेऽस्मिन्परे ब्रह्मणि केवले ।
 अपः कर्माणि सर्वाणि मातरिश्वा दधाति च ॥ ६ ॥
 अन्तरिक्षं स्वयं याति सूत्रात्मा पवनः स्वयम् ।
 कर्म चैतत्फलं चैव धारयत्येव सर्वदा ॥ ७ ॥
 इति संक्षेपतो मन्त्रश्चतुर्थोऽपि समापितः ।
 प्रसीदतु परो देवः सर्वभूतगुहाशयः ॥ ८ ॥

॥ इति चतुर्थो मन्त्रो व्याख्यातः ॥

न मन्त्राणां जामितादिदोषः कश्चन विद्यते ।
 उक्तमेव वदत्यर्थं ब्रह्मतत्त्वप्रकाशकम् ॥ १ ॥
 दुर्विज्ञेयं परं ब्रह्म सत्यज्ञानमनन्तकम् ।
 निष्कलं निष्क्रियं शान्तं निरवद्यं निरञ्जनम् ॥ २ ॥
 अमृतस्य परं सेतुं दग्धेन्धनमिवानलम् ।
 इति वाक्यं यतः शास्ति ब्रह्म सत्यं पुनातु माम् ॥ ३ ॥
 तदेजति परं ब्रह्म ब्रह्मविष्णुशिवात्मकम् ।
 साकारं मायया भाति निराकारं तु वास्तवम् ॥ ४ ॥
 उपाधिचलनेनैव चलनं तु विभाव्यते ।
 तन्नैजति परं ब्रह्म निर्गुणं प्रकृतेः परम् ॥ ५ ॥
 तच्च दूरे परं ब्रह्म सर्वदैवाविवेकिनाम् ।
 अप्राप्यत्वात्परं ब्रह्म वर्षकोटिशतैरपि ॥ ६ ॥
 तदेव ह्यन्तिके ब्रह्म स्वात्मरूपं विवेकिनाम् ।
 तद्ब्राह्माभ्यन्तरे ब्रह्म कार्यकारणवस्तुनः ॥ ७ ॥

विश्वातीतं परं ब्रह्म विश्वस्याभ्यन्तरे स्थितम् ।
 नीरूपं सर्वगं ज्ञात्वा मुच्यते जन्मबन्धनात् ॥ ८ ॥
 इति पञ्चममन्त्रोऽयं समासेन निरूपितः ।
 मायातीतं परं शुद्धं रहस्यं च प्रकीर्तितम् ॥ ९ ॥
 ॥ इति पञ्चमो मन्त्रो व्याख्यातः ॥

तद्ब्रह्म परमं शुद्धं कर्मणा नैव लभ्यते ।
 कर्मत्यागी परं ब्रह्म प्राप्य सम्यक्प्रमुच्यते ॥ १ ॥
 कर्मणा लभ्यते ब्रह्म ज्ञानान्नैव तदाप्यते ।
 इति मीमांसकाः प्राहुस्तेषां पक्षो निरस्यते ॥ २ ॥
 यस्तु सर्वाणि भूतानि परिव्रादस्वयमेव हि ।
 तानि सर्वाणि भूतानि स्वस्मिन्नेव प्रपश्यति ॥ ३ ॥
 सर्वभूतेषु चाऽऽत्मानं सर्वभूतगुहाशयम् ।
 तस्मादेव तु विज्ञानान्न चैव विचिकित्सति ॥ ४ ॥
 स्वस्वरूपपरिज्ञानात्संदेहं न करोत्ययम् ।
 माध्यंदिनस्य पाठे तु व्याख्यानं परिकीर्तितम् ॥ ५ ॥
 घृणा दया जुगुप्सा वा जायते भेददर्शिनः ।
 न तु निर्भेदमद्वैतमात्मैकत्वं प्रपश्यतः ॥ ६ ॥
 इति षष्ठोऽपि मन्त्रोऽयं समासेन मयोदितः ।
 अनेन प्रीयतां देवः सर्वभूतगुहाशयः ॥ ७ ॥

॥ इति षष्ठो मन्त्रो व्याख्यातः ॥
 परिव्राडेव तद्वेत्ति स्वात्मानं प्रकृतेः परम् ।
 इति प्रदर्शनार्थं तु सप्तमोऽयं प्रवर्तते ॥ १ ॥
 यश्च संपश्यते ज्ञानं स वेत्ति परमेश्वरम् ।
 इति शङ्कानिवृत्त्यर्थं तु शब्दोऽयं प्रवर्तते ॥ २ ॥
 यस्मिन्ब्रह्मस्वरूपे तु निर्विकल्पे परेऽव्यये ।
 सर्वाण्यात्मैव संवृत्तं ब्रह्मतत्त्वं विजानतः ॥ ३ ॥
 ब्रह्मैव सकलं विश्वमहमस्मीति तत्पदम् ।
 पद्यते गम्यते नित्यं स्वस्वरूपं स्वयंप्रभम् ॥ ४ ॥
 शोकमोहादिसंबन्धस्तस्मिन्नैव तु विद्यते ।
 अप्राणो ह्यमनाः शुभ्र इत्यादिश्रुतिशासनात् ॥ ५ ॥

अविद्याकार्यनिर्मुक्ते संविद्वृषे परात्मनि ।
शोकमोहादिसंबन्धः कथं ब्रह्मणि भाव्यते ॥ ६ ॥
इत्ययं सप्तमो मन्त्रः स्वरूपप्रतिपादकः ।
सोऽहमस्मि स एवाहं ब्रह्मैवास्मीति वाक्यतः ॥ ७ ॥

॥ इति सप्तमो मन्त्रो व्याख्यातः ॥

ब्रह्माऽऽत्मा सकलं विश्वं तस्मिन्विश्वं प्रतिष्ठितम् ।
जीवाज्ञानवशादेव चाष्टमोऽयं प्रवर्तते ॥ १ ॥
आत्मानं सर्वगं शुद्धं निरूपयितुमञ्जसा ।
आप्नोति सकलं कार्यं तस्मादात्मेति गीयते ॥ २ ॥
स पर्यगात्परो ह्यात्मा सर्वं व्याप्य व्यवस्थितः ।
यच्च किञ्चिज्जगत्सर्वं दृश्यते श्रूयतेऽपि वा ॥ ३ ॥
अन्तर्बाहिश्च तत्सर्वं व्याप्य नारायणः स्थितः ।
इति मन्त्रो यतः शास्ति तस्माद्भेदो न विद्यते ॥ ४ ॥
निर्विभागः स्वयंज्योतिरात्मैव सकलं जगत् ।
शुक्लज्योतिःस्वभावोऽयं नित्यचिन्मात्रविग्रहः ॥ ५ ॥
लिङ्गदेहविनिर्मुक्तः सर्वभूतगुहाशयः ।
एकीभूतः स्वयं चाऽऽत्मा सर्वं व्याप्य प्रतिष्ठितः ॥ ६ ॥
तमात्मानं परं शान्तं देहत्रयविवर्जितम् ।
निरिन्द्रियं परं ज्ञात्वा मुच्यते सर्वबन्धनात् ॥ ७ ॥
मायापाशविनिर्मुक्तं धर्माधर्मविवर्जितम् ।
मनसोऽपि नियन्तारं सर्वसाक्षिणमव्ययम् ॥ ८ ॥
उपर्युपरि सर्वेषां भवितारं स्वयंभुवम् ।
विभुं सर्वात्मकं ज्ञात्वा मुक्त एव भवत्यसौ ॥ ९ ॥
अथ वा स परो देवः सर्वव्यापी निरञ्जनः ।
सर्वगः सकलं व्याप्य स्वयमेव व्यवस्थितः ॥ १० ॥
व्यवहारेऽपि शुद्धोऽसौ देहद्वयविवर्जितः ।
बीजधर्मविनिर्मुक्तो नियन्ता सर्वदेहिनाम् ॥ ११ ॥
परिभवति कार्याणि परिभूः स्वयमेव हि ।
स्वातन्त्र्येण भवतीति स्वयंभूः पारविश्वदृक् ॥ १२ ॥

याथातथ्यत एवायं कर्तव्यार्थान्स्वयं प्रभुः ।
 शाश्वतीभ्यः समाभ्यश्च प्रजापतिभ्य एव हि ॥ १३ ॥
 प्रजाभ्यश्च विभज्यैव दत्तवान्परमेश्वरः ।
 तदेवं परमात्मानं नित्यमुक्तस्वभावकम् ॥ १४ ॥
 सोऽहमस्मीति विज्ञाय मुक्त एव भवत्ययम् ।
 इत्येवमष्टमो मन्त्रः सम्यगर्थनिरूपकः ॥ १५ ॥
 समाप्तः सर्वगो ह्यात्मा नित्यं सर्वस्वभावकः ।
 सोऽहमस्मीति विज्ञाय मुच्यते सर्वतोभयात् ॥ १६ ॥

॥ इत्यष्टमो मन्त्रो व्याख्यातः ॥

संन्यस्य सर्वकर्माणि ज्ञातव्यः परमेश्वरः ।
 इति प्रथमो वेदार्थः सम्यगेव प्रदर्शितः ॥ १ ॥
 अग्निहोत्रादिकर्माणि तदशक्तेन सर्वदा ।
 कर्तव्यानि द्वितीयोऽपि वेदार्थोऽयं प्रदर्शितः ॥ २ ॥
 विरोधं दर्शयित्वा तु तयोरेव हि मन्त्रयोः ।
 बृहदारण्यके शास्त्रे व्यवहारोऽपि दर्शितः ॥ ३ ॥
 कामुकस्य तु संसारो निष्कामस्य परा गतिः ।
 इति प्रदर्शनार्थस्तु नवमोऽयं प्रवर्तते ॥ ४ ॥
 अन्धं मूढं तमो यान्ति ये मायां समुपासते ।
 विरक्ता अपि संसारान्नैष्काम्यं ये विदुर्नराः ॥ ५ ॥
 असंभूतिवचसाऽत्र मायातत्त्वं प्रकथ्यते ।
 मायातत्त्वात्तु संसारो जायते सर्वदेहिनाम् ॥ ६ ॥
 भूयः पुनस्तमो यान्ति संभूत्यां ये रता नराः ।
 संभवनं च संभूतिलिङ्गं सप्तदशात्मकम् ॥ ७ ॥
 मायाबीजस्य कार्यं तत्सूत्रात्मानं प्रचक्षते ।
 कार्यकारणनिर्मुक्तं ज्ञात्वाऽऽत्मानं विमुच्यते ॥ ८ ॥
 नवमोऽपि समाप्तोऽयं संक्षेपार्थप्रदर्शकः ।
 समुच्चयचिकीषार्थं दशमोऽपि प्रवर्तते ॥ ९ ॥

॥ इति नवमो मन्त्रो व्याख्यातः ॥

संभवादन्यदेवाऽऽहुः फलं कार्यस्य चिन्तनात् ।
 कारणाद्धीजरूपस्य चिन्तनादन्यदेव हि ॥ १ ॥

इत्याहुर्वेदविद्वांसः फलभेदं विचक्षणाः ।
 श्रुतवन्तो वयं पूर्वमाचार्याणां महात्मनाम् ॥ २ ॥
 व्याख्यातवन्तो येऽस्मभ्यं गुरवस्तत्त्वदर्शिनः ।
 तेषामेव हि तद्वाक्यं फलभेदप्रदर्शकम् ॥ ३ ॥
 मतिभेदास्तु भेदोऽयं दर्शितो न तु वस्तुतः ।
 धीराणां परमं वाक्यं ब्रह्मतत्त्वप्रदर्शकम् ॥ ४ ॥
 सत्यं ज्ञानमनन्तं च ब्रह्मैव परमं ध्रुवम् ।
 इत्थं दशममन्त्रोऽपि समासेन समापितः ॥ ५ ॥

॥ इति दशमो मन्त्रो व्याख्यातः ॥

संभूतिं कार्यरूपं च विनाशं कारणात्मकम् ।
 एकादशोऽपि मन्त्रोऽयं तयोरेकत्वदर्शकः ॥ १ ॥
 कार्यकारणयोरैक्यं यो वेद सततं नरः ।
 विनाशेन मृत्युं तीर्त्वा संभूत्याऽमृतमश्नुते ॥ २ ॥
 यस्मिन्विनश्यति कार्यं विनाशं कारणं परम् ।
 मायाबीजं च तत्प्रोक्तं चैतन्यकवलीकृतम् ॥ ३ ॥
 तयोपासनया मृत्युं तीर्त्वा स्वाभाविकं तमः ॥
 हिरण्यगर्भोपासनया संभूत्या मुच्यते बुधः ॥ ४ ॥
 आत्मविद्यावधिः सोऽथ परं कारणमुच्यते ।
 साक्षी चेता जगद्धीजमन्तर्यामीति च श्रुतौ ॥ ५ ॥
 कार्यकारणरूपं च ब्रह्मैव केवलं शिवम् ।
 कार्यकारणनिर्मुक्तं परं ज्ञात्वा विमुच्यते ॥ ६ ॥
 इत्येकादशमन्त्रोऽपि समाप्तस्तत्त्वबोधकः ।
 ब्रह्मैव परमं शुद्धं ब्रह्मैवाहं सैदद्वयम् ॥ ७ ॥

॥ इत्येकादशो मन्त्रो व्याख्यातः ॥

कर्मणा बध्यते जन्तुर्विद्यया च विमुच्यते ।
 इति प्रदर्शनार्थं तु द्वादशोऽयं प्रवर्तते ॥ १ ॥
 अन्धं मूढं तमो यान्ति केवलं कर्मचिन्तकाः ।
 देवतोपासका ये च तेऽपि यान्ति पुनस्तमः ॥ २ ॥
 एकैकोपासनां भिन्नां निन्दयित्वा पुनः पुनः ।
 एकैनेव द्वयं सेव्यं श्रुतिराह पुनः स्वयम् ॥ ३ ॥

इति द्वादशमन्त्रोऽपि समासार्थप्रदर्शकः ।

समापितः स्वयं शुद्धं ब्रह्मैवाहं सदद्वयम् ॥ ४ ॥

॥ इति द्वादशो मन्त्रो व्याख्यातः ॥

एकत्वं तु न चैवास्ति रविशर्विरयोरिव ।

पृथगेव दर्शयितुं कर्मविज्ञानजं फलम् ॥ १ ॥

त्रयोदशोऽपि मन्त्रोऽयं स्वयमेव प्रवर्तते ।

विद्याया अन्यदेवाऽऽहुः पृथगेव फलं बुधाः ॥ २ ॥

अविद्याया अन्यदाहुरग्निहोत्रादिकर्मणः ।

श्रुतवन्तो वयं वाक्यं धीराणां तत्त्वदर्शिनानाम् ॥ ३ ॥

व्याख्यातवन्तो येऽस्मभ्यं गुरवो ब्रह्मतत्पराः ।

तेषां वाक्यं ब्रह्मतत्त्वबोधकं परमं ध्रुवम् ॥ ४ ॥

इति त्रयोदशो मन्त्रः पृथगर्थप्रदर्शकः ।

बोधको ब्रह्मतत्त्वस्य समासेन निरूपितः ॥ ५ ॥

॥ इति त्रयोदशो मन्त्रो व्याख्यातः ॥

पृथक्फलं विद्यते चेदग्निहोत्रादिकर्मणाम् ।

उपासनफलं चैव कथं वा क्रियते तदा ॥ १ ॥

प्रयोजनमनुद्दिश्य न मन्दोऽपि प्रवर्तते ।

फलं सम्यक्प्रवक्तव्यं कैवल्यप्रतिपत्तये ॥ २ ॥

अग्निहोत्रं च विद्यां च देवतोपासनं परम् ।

एकीकृत्य चिन्तितं चेत्कैवल्यं लभते पदम् ॥ ३ ॥

पद्यते गम्यते चेति स्वस्वरूपं निरञ्जनम् ।

द्विविधं तत्परं ब्रह्म सगुणं निर्गुणात्मकम् ॥ ४ ॥

निर्गुणं वास्तवं ब्रह्म सगुणं परिकल्पितम् ।

कर्म विद्यां चैकीकृत्य यस्तद्वेदोभयं बुधः ॥ ५ ॥

मृत्युं तीर्त्वा कर्मणा तु विद्ययाऽमृतमश्नुते ।

हिरण्यगर्भमात्मानं ब्रह्मलोकनिवासिनम् ॥ ६ ॥

तं प्राप्य तेन सार्धं तु परं ब्रह्माधिगच्छति ।

इत्थं चतुर्दशो मन्त्रः संक्षेपेण निरूपितः ॥ ७ ॥

॥ इति चतुर्दशो मन्त्रो व्याख्यातः ॥

उपासकफलं वक्तुं मन्त्रः पञ्चदशः स्वयम् ।
 शाश्वतं कार्यरूपं च कृपया तत्परं पुनः ॥ १ ॥
 तत्रैवोपासकः साक्षाद्वायुं प्रार्थयते स्वयम् ।
 सूत्रात्मानं परं दिव्यममृतं शिवमव्ययम् ॥ २ ॥
 प्राणो गच्छतु मे शीघ्रं लयं गच्छतु निश्चलम् ।
 शाश्वतं शिवमव्यक्तं ब्रह्मैवाहं सनातनम् ॥ ३ ॥
 अथेदानीं शरीरं मे भस्मी भवतु वै ध्रुवम् ।
 अमृतात्मस्वरूपस्य ब्रह्मीभूतस्य केवलम् ॥ ४ ॥
 क्रतो स्मर निर्बीजाय कृतं कर्म शुभाशुभम् ।
 द्विरावृत्तिरादरार्थां क्रतो संकल्प हे स्मर ॥ ५ ॥
 कृतमुपासनं कर्म फलं दातुं च शाश्वतम् ।
 सत्यं तत्परमं ब्रह्म नित्यमव्ययमेत्ययम् ।
 इति पञ्चदशो मन्त्रः समाप्तः स्वार्थसाधकः ॥ ६ ॥

॥ इति पञ्चदशो मन्त्रो व्याख्यातः ॥
 उपासकेन गन्तव्यं केन मार्गेण सांप्रतम् ।
 इति प्रदर्शनार्थं तु षोडशोऽयं प्रवर्तते ॥ १ ॥
 मन्त्रो मार्गं दर्शयितुं ब्रह्मलोकगतिं प्रति ।
 अग्रे प्रकाशरूपोऽसि शोभनेन पथा नय ॥ २ ॥
 प्रापयास्मान्महाभाग ब्रह्मलोकमनामयम् ।
 विश्वानि देव सर्वाणि ज्ञानानि वयुनानि च ॥ ३ ॥
 विद्वाञ्जानासि सर्वज्ञ प्रसीद वरदो भव ।
 वियोजय जुहूराणं कौटिल्यं पातकं मम ॥ ४ ॥
 अन्तकाले चरीकर्तुमशक्तास्ते परेश्वर ।
 नमउक्तिं विधेम त्वं प्रसीद परमेश्वर ॥ ५ ॥
 षोडशोऽपि च मन्त्रोऽयं संक्षेपेण समापितः ।
 निष्कलं ब्रह्म परमं तदेवाहं सदोमिति ॥ ६ ॥
 ॥ इति षोडशो मन्त्रो व्याख्यातः ॥
 द्वारं विना कथं गन्तुं शक्यते ब्रह्म तत्परम् ।
 सत्यलोकस्य चाऽऽत्मानं सूत्रभूतं सनातनम् ॥ १ ॥

तत्प्राप्तिसाधनद्वारं मन्त्रः सप्तदशः स्वयम् ।
 प्रवर्तते प्रार्थयितुमादित्यं सर्वरूपकम् ॥ २ ॥
 हिरण्यमेन पात्रेण सत्यस्य ब्रह्मणो मुखम् ।
 तीक्ष्णेन ज्योतिषा व्याप्तं गन्तुं नैव तु शक्यते ॥ ३ ॥
 रश्मिजालं निराकृत्य द्वारं मे देहि भास्कर ।
 सत्यलोकस्य सत्याख्यं ब्रह्म गन्तुं च मे प्रभो ॥ ४ ॥
 भृत्यवत्त्वां नैव याचे स्वरूपोऽहं तवाच्युत ।
 अहं ब्रह्मैव परमं भवान्ब्रह्मैव केवलम् ॥ ५ ॥
 आवयोरेकता नित्यं सत्यमेतद्ब्रवीम्यहम् ।
 पूर्णत्वात्पुरुषश्चायं योऽसावादित्यमण्डले ॥ ६ ॥
 देहेन्द्रियधियां साक्षी सोऽसावहमिति स्वयम् ।
 ब्रह्म वै परमं शुद्धं ब्रह्मैवाहं सदद्वयम् ॥ ७ ॥
 संपूर्णो निखिलस्यास्य कार्यकारणवस्तुनः ।
 पुरुषोऽयं भवेदात्मा पूर्णत्वाद्योऽद्वयात्मकः ॥ ८ ॥
 इति वाक्यं यतः शास्ति सत्यं ब्रह्मैव केवलम् ।
 ब्रह्म सत्यं परं ज्ञात्वा मुच्यते जन्मबन्धनात् ॥ ९ ॥
 इति सप्तदशो मन्त्रः समासेन निरूपितः ।
 सत्यस्य परमं सत्यं ब्रह्म सत्यं च पातु माम् ॥ १० ॥
 ईशावास्यरहस्यं तु ब्रह्मानन्दविनिर्मितम् ।
 ब्रह्मानन्दमयं ज्ञात्वा मुच्यते सर्वबन्धनात् ॥ ११ ॥
 ब्रह्मैव सत्यं परमं विशुद्धं सर्वान्तरस्थं सदसद्विहीनम् ।
 निरञ्जनं निष्कलमद्वितीयं तदेव चाहं सततं विमुक्तः ॥ १२ ॥

॥ इति सप्तदशो मन्त्रो व्याख्यातः ॥

ईशावास्यरहस्यं च शुक्लतीर्थोत्तमे शुभे ।

रामानन्दसरस्वत्या लिखितं स्वात्मलब्धये ॥

इति श्रीब्रह्मानन्दसरस्वतीकृतमीशावास्यरहस्यं समाप्तम् ॥

अथ शंकरानन्द-शेखावास्यदीपिका ॥

ॐ ईशावास्यादयो मन्त्रा विनियुक्ता न कर्मणि ।

प्रमाणाभावतस्तेषां कुर्वे व्याख्यामकर्मणाम् ॥ १ ॥

ईशा ईष्ट इतीद् ईश्वर आनन्दात्मा तेन वास्यमाच्छादनीयं निवासयोग्यं चेदं विविधप्रत्ययगम्यं सर्वं निखिलम् । सर्वशब्दार्थमाह—यत्किञ्च यत्किञ्चिद्भूतभौतिकं जगत्यां ब्रह्माण्डकटाहभूमौ जगच्चेतनात्मकमीश्वर एवेदमिति बुद्धिः करणीयेत्यर्थः । तद्बुद्ध्युत्पादे साधनमाह—तेन जगता त्यक्तेन तद्बुद्ध्या गृहीतेन भुञ्जीथा ईश्वरतत्त्वसाक्षात्कारलक्षणं भोजनं कुर्याः । जगद्बुद्धेरनुत्पादे सर्वसङ्गपरित्यागलक्षणमुपायमाह—मा गृधः, माभिलाषं कार्षीः । अभिलाषो हि विषयघटितो विषयाश्वानेके तेषामन्यतमपरित्याग उपायो मा भूदित्येतदर्थमाह—कस्यस्विलोकद्वयस्यापि तत्र हेतुर्धनमाभिलाषस्य विषयो यः कश्चन धर्मोऽपि धनरूपः । धनं च हिरण्यादिकं सर्वेच्छेश्वीजं प्रसिद्धम् ॥ १ ॥

यस्त्वमुमुक्षुर्धनाभिलाषी नास्य त्यागेऽधिकार इति तं प्रति सकरुणा मातेव श्रुतिराह—कुर्वन्नेवेति । स्पष्टम् । इहास्मिन्कर्माधिकारे लोके कर्माणि नित्यान्य-मिहोत्रादीन्यन्यानि च जिजीविषेज्जीवितुमिच्छेच्छतं समाः । धने वैराग्याभावे यावदायुः शतसंवत्सरं न्यूनमधिकं वा । कर्मणां करणे कारणमाह—एवं शतसंवत्सरं यथोक्तकर्मानुष्ठानवति त्वय्यधिकारिणि वर्तमाने धनविषयेऽपि वैराग्यं भविष्यतीति शेषः । ननु यथा मुमुक्षोः कर्मपरित्यागेनैव पुरुषार्थसिद्धिस्तथाऽन्यस्यापि स्यादित्यत आह—नान्यथेतोऽस्ति । इतः स्ववर्णाश्रमोचितयथोक्तानुष्ठानादन्यप्रकारेण मुमुक्षोरिव पुरुषार्थो नास्ति । नानुतिष्ठामि विपरीते-नानुतिष्ठामीत्यध्यासेन प्रसभमुपचीयमानदुरितत्वात्तदनुष्ठाने च तन्न भवतीत्याह—नकर्म विपरीतानुष्ठानरूपं लिप्यते न संवध्यते । कस्मिन्नेर यथोक्त-कर्मानुष्ठानवति त्रैवर्णिकेऽधिकारिणि त्वयि । सूत्रभूतावेतौ मन्त्रौ । शिष्टमेतयोरेव व्याख्यानम् ॥ २ ॥

मा गृध इत्यादेर्व्याख्यानमनेन मन्त्रेण धनाभिलाषवतां कष्टसंसारप्राप्तिरुच्यते—असुर्या नामासुरसंबन्धिनः प्रसिद्धास्ते धनाभिलाषवतामात्मज्ञान-शून्यानां ये श्वसूकरादिदेहरूपास्ते लोकाः कर्मफलरूपा देहविशेषा अन्धेन

तमसा क्लेशचतुष्टयानुविद्धेन पञ्चमेनान्धतामिप्सेणाहंममाभिनिवेशरूपेणाऽऽवृताः संवृताः । तानुक्तौल्लोकास्ते धनाभिलाषेणेश्वरज्ञानशून्याः प्रेत्येदमधिकारिशरीरं परित्यज्याभिगच्छन्ति सर्वतः प्राप्नुवन्ति । तच्छब्दार्थमाह—ये के चाऽऽत्महन आत्मानमीशं सर्वतः परिपूर्णं चिदानन्दं परेण धनरूपेण घ्नन्ति तिरस्कुर्वन्ति ये त आत्महन इदं सर्वमहमेवेति ज्ञानशून्या इत्यर्थः । जनाः संसारचक्रे पुनः पुनः प्रादुर्भाववन्तः ॥ ३ ॥

ईदृशशब्दार्थमाह—अनेजत् । कम्पनमकुर्वदनेन वायुप्राणौ निराकृतौ । एकं देहादिभेदेन भेदशून्यमिदमित्थं चेत्स्यान्मनसा प्राप्यमित्यत आह—मनसो जवीयो मनसोऽपि वेगवत्तरम् । मनसा साक्षादनाप्यानामपि रूपादीनां चक्षुरादिभिराप्यत्वदर्शनादिदमपि तथाऽस्तिवत्यत आह—नैनदिति । नैनदीश्वरस्वरूपं देवाश्वक्षुरादय आप्नुवन्नधिगतवन्तो मनसेन्द्रियैश्चानाप्यत्वेन । परिच्छेदशङ्कां प्राप्तां वारयति—पूर्वं प्रथममर्शद्वतवत्सर्वतो गतमित्यर्थः । सर्वतोगतत्वे हेतुः—तदीश्वरस्वरूपं धावतो गतिं कुर्वतोऽन्यान्कालवाद्यवादीनत्येत्यतीत्य गच्छति । तर्हिष्वेव किञ्चिदतिवेगवदित्यत आह—तिष्ठद्व्रतिमकुर्वत् । इदानीमसाधारणलक्षणमाह—तस्मिन्सर्वगत एकस्मिन्मनसेन्द्रियैश्चाप्राप्ये सर्वाधिके गतिशून्ये निश्चलेऽपः कर्माण्यध्यात्माद्याश्रयाणि शरीरारम्भादिकारणानि मातरिश्वा मातर्याकाशेऽव्याकृते श्वसिति सत्तां प्राप्नोति सूत्रात्मा स जीवसंधो यः स मातरिश्वा प्रथमं कार्यं ज्ञानक्रियाशक्तिमित्यर्थः । दधाति विधारयति सूत्रात्मजनकत्वेन जगत्कारणं भवतीत्यर्थः ॥ ४ ॥

एवं मूर्तामूर्तविलक्षणमीशशब्दार्थमुक्त्वा प्रथमपादार्थमाह—तदीशस्वरूपमेजति मूर्तरूपेण कम्पते तदीश्वरस्वरूपं नैजति नैजत्याकाशादिरूपेण तदीशस्वरूपं दूर एकस्य मूर्तस्यापेक्षया मूर्तान्तरेण रूपेण तदु ईश्वरस्वरूपमेवान्तिके सर्वस्यापि समीपे । तदीश्वरस्वरूपमन्तर्मध्येऽस्य जगतः सर्वस्य निखिलस्य तदु सर्वस्यास्य व्याख्यातं बाह्यतो बहिरपि ॥ ५ ॥

तृतीयपादार्थमाह—यस्तु । तुशब्दो जगद्दृष्टिनिवारणार्थः । यो विरक्तो मुमुक्षुः सर्वाणि भूतानि स्पष्टम् । आत्मन्येवास्मिन्मीशस्वरूप आनन्दात्मानि स्वयंज्योतिष्येव । आत्मेश्वरयोर्भेदनिवारणार्थ एवकारोऽनुपश्यतीशा वास्यमित्यादिश्रवणानन्तरं मध्येवाध्यस्तानि सर्वाणि भूतानीमानीति साक्षात्करोति ।

भूतान्यध्यस्तानि निरात्मकान्यात्मनोऽत्यन्तभिन्नानीति शङ्कां वारयति—
सर्वभूतेषु चाऽऽत्मानमात्मानमपि सर्वेषु भूतेषु वस्तुतस्त्वहमेवैतेषु भूतेष्ववस्थितो
न मत्तोऽन्यान्येतानि भूतानीत्यर्थः । चकारोऽनुपश्यतीति क्रियासमुच्चयार्थः ।
तद्दर्शनफलमाह—तत आनन्दात्मा चिदेकरसोऽहमास्मि सर्वाभिन्न इति विज्ञा-
नानन्तरं न विजुगुप्सते । किमपि न निन्दति स्तुतिनिन्दाशून्यो भव-
तीत्यर्थः ॥ ६ ॥

अत्रोपपत्तिमाह—यस्मिन्नीश्वरस्वरूप आनन्दात्मनि सर्वाणि भूतानि ।
स्पष्टम् । आत्मैवाभूत्स्वं स्वं रूपं परित्यज्य कल्पितमकल्पितमानन्दात्मस्वरूप-
मेवाभूत् । भूतानामानन्दात्मभवने कारणमाह—विजानत ईडात्मकमिदमहम-
स्मीति विज्ञानवतस्तत्रेडात्मविज्ञातृस्वरूपे देशकालवस्तुपरिच्छेदशून्ये । क
आक्षेपे । द्वैतभावो मोह आत्मावरणरूपकः क आक्षेपे पूर्ववत् । शोको
विक्षेपरूपो दुःखवृक्षस्य बीजस्वरूपः सोऽपि क आवरणविक्षेपयोरभावे
स्तुतिनिन्दादिकं दूरापास्तमित्यर्थः । विजानत इतिशब्दार्थमाह—एकत्व-
मनुपश्यतः । स्पष्टम् । ईश्वरस्वरूपमिदं सर्वमहमस्मीति विजानतः ॥ ७ ॥

आवरणविक्षेपयोरभाव उक्तः सोऽयमनुपपन्न ईश्वरस्याप्यात्मत्वाज्जीववच्छ-
रीरादिसंबन्धः स्यादित्याशङ्क्य दृष्टान्ते साध्यवैकल्यं साध्यसमत्वं चाऽऽह—स
ईश्वरस्वरूपाभिन्न आत्मा पर्यगात्परितः समन्तादाधिगतवान् । शुक्रं दीप्तिमदी-
द्वस्वरूपमहमस्मीति शुक्रविशेषणानि । अकायं कायः सूक्ष्मदेहो न विद्यते यस्य
तदकायं तत्र हेतुरव्रणं व्रणश्छिद्रं भेद इत्यर्थः । न विद्यते व्रणो यस्य तदव्रणम् ।
स्थूले सति सूक्ष्मस्यापि सुसंपाद्यत्वमित्यत आह—अस्त्राविरं स्त्रावानि शिरा न
विद्यन्ते यस्य तदस्त्राविरं स्थूलशरीररहितमित्यर्थः । स्थूलशरीरराहित्ये हेतुः-
शुद्धं पुण्यपापादिरहितं पुण्यपापादिराहित्ये हेतुरपापविद्धं पापं दुःखहेतुर-
विद्या न तेन विद्धमपापविद्धं यस्मादेतादृशं शुक्रमहमस्मीति स जीवः पर्यगात्त-
स्मात्सोऽप्येवंविशेषणो न तद्दृष्टान्तेनेश्वरस्य संसारित्वमित्यर्थः । अनेजदादिरूपं
यदुक्तमीद्वस्वरूपं तदेवायं जीवोऽधिगन्ता पुंलिङ्गत्वेनोक्तोऽतस्तल्लिङ्गपुररी-
कृत्याऽऽह—कविः क्रान्तदर्श्यहं ब्रह्मात्माऽपेतसमस्ताविद्योऽस्मीतिज्ञानवानि-
त्यर्थः । मनीषी सर्वस्य हृदि सत्त्वेन मनसो नियन्तृत्वात्तदीयाभिप्रायोऽस्यास्तीति
मनीषी । परिभूः परितः समन्ताद्भवति-विविधै रूपैरविद्यावशादिति परिभूरविद्यां
वा परिभावयतीति परिभूः स्वयंभूः कारणान्तरनिरपेक्षः स्वयमेव भवतीति स्वयं-
भूरविद्यादशायां याथातथ्यतः साध्यसाधनादिप्रतिनियतस्वरूपेणार्थाश्चितना-
चेतनात्मकविविधपदार्थान्यदधाद्विविधं कल्पितवान् । ज्योतिष्टोमेनैव स्वर्गो

न कृष्यादिनेत्यादिना शाश्वतीभ्यः समाभ्यः संवत्सराभिधाभ्योऽस्मिन्-
स्मिन्काल इदमिदं भविष्यतीत्यादिनेत्यर्थः ॥ ८ ॥

इदानीं यस्तूक्तमात्मतत्त्वं न जानाति न च संन्यासेऽधिकारी संसारं च
नात्यन्तं प्रीतिमांस्तमुररीकृत्य द्वितीयं मन्त्रं चार्थाध्याकर्तुमाह—अन्धं तमः ।
अहंममाभिमानरूपं प्रविशन्ति प्रकर्षेणाधिगच्छन्ति । के, ये धनाभिलाषिणः
प्रसिद्धा द्वितीये मन्त्रेऽधिकारिणोऽविद्यां कर्मविधिनिष्पाद्यं ज्योतिष्टोमादि
उपासते तदेकनिष्ठाः सन्तो विद्यामनुतिष्ठन्ति । ननु तर्हि त्याज्यं कर्मोपा-
स्याश्च देवता अथवाऽहं ब्रह्मास्मीति वक्तव्यमित्यत आह—ततस्तस्मादुक्ताद्भूय
इवाधिकमिव ते देवतोपासका मुखतो ब्रह्मवादिनो वाऽनुत्पन्नसाक्षात्काराः
कर्मत्यागिनस्तमोऽहंममाभिमानरूपं प्रविशन्तीत्यनुषङ्गः । य उ ये तु विद्यायां
देवताज्ञाने केवल आत्मज्ञाने वा रतास्तदेकनिष्ठाः ॥ ९ ॥

ननुभयोर्निन्दायामुभयमप्यफलमित्यत आह—अन्यदेव । कर्मणः फला
त्पितृयाणलक्षणत्पृथगेव देवयानलक्षणमात्मप्राप्तिलक्षणं वा । अन्यच्छब्देन
सफलत्वमेवशब्देनाङ्गाङ्गिभावनिषेध आहुः कथयन्ति । विद्यया देवताज्ञाने-
नाऽऽत्मज्ञानेन वाऽन्यद्विद्याफलात्पृथग्भूतम् । अत्रैवकाराभावादात्मज्ञानो-
त्पादकत्वमपि कर्मणामवगम्यते । आहुः कथयन्त्याविद्यया द्वितीयमन्त्रोक्तेन
कर्मणेत्यस्ति विद्याकर्मणोः फलम् । नचात्राङ्गाङ्गिभावोऽपि शङ्कनीयः ।
अन्यदन्यच्च तदित्यनेन प्रकारेण शुश्रुम श्रुतवन्तः । मन्त्रद्रष्टुर्दिदं वाक्यम् ।
धीराणां पूर्वोत्तरतन्न्यायकुशलानां वेदविदाम् । तानाह—ये गुरवो नोऽस्म-
भ्यमेतद्ब्रह्म कर्मसाहितं विचक्षिरे व्याख्यातवन्तः ॥ १० ॥

एवं पक्षद्वयं च वैधत्वादिना सफलं चाभिधायेदानीं देवताज्ञानस्य शाब्दस्य
वा ब्रह्मज्ञानस्य कर्मणा सह समुच्चयमाह—विद्यां च देवताज्ञानं कोमलं ब्रह्म-
ज्ञानं वा । अविद्यां च द्वितीयमन्त्रोक्तानि कर्माणि । चकारावुपायोपेयभावेन
समुच्चयार्थः । यः संजातवैराग्यः कर्म परित्यक्तमशक्तोऽन्तरालावस्थस्तत्कर्म
ज्ञानं च वेद जानाति । उभयमुक्तमुपायोपेयभावेन सह कर्मोपायो ब्रह्मज्ञानमुपे-
यमिति मिलितम् । एवमुपायोपेयज्ञानवतः फलमाह—अविद्यया द्वितीयमन्त्रोक्तेन
कर्मज्ञानेन संयोगपृथक्त्वन्यायेन मृत्युमात्मज्ञानोत्पादप्रतिबन्धकं स्वाभाविकं
कर्म ज्ञानं च दुःखकारणं तीर्त्वाऽऽत्मज्ञानोत्पादेनातिक्रम्य विद्ययाऽहं ब्रह्मा-
स्मीति साक्षात्कारेणामृतं ब्रह्मात्मत्वमश्नुते व्याप्नोति स एव भवतीत्यर्थः । यदा

तु ज्ञानकर्मणोरेव समुच्चयो नतु तज्ज्ञानयोस्तदोपायोपेयशब्दौ विहायाऽऽत्मज्ञानशब्दस्थले च देवताज्ञानमिति शब्दं पठित्वा—आभूतसंभूतं स्थानममृतत्वं हि भाष्यत इति न्यायेनामृतं ब्रह्मलोकमिति व्याकुर्यात् ॥ ११ ॥

इदानीं व्याकृताव्याकृतयोरुपासनस्य समुच्चयार्थमाह—अन्धं तमः प्रविशन्ति येऽसंभूतिमुपासते । ततो भूय इव ते तमो य उ संभूत्यां रताः । अन्यदेवाऽऽहुः० अश्नुते । संभूतिम् । संभूतिः सम्यग्भवनमुत्पत्तिर्यस्य तत्कार्यं संभूतिः । तद्व्यतिरिक्तामव्याकृतरूपामसंभूतिं कारणं संभूत्यां कार्यं व्याकृते संभवाव्याकृतोपासनादसंभवादव्याकृतोपासनात्संभूतिमव्याकृतं विनाशेन विनाशवतः कार्यस्योपासनेन संभूत्या सम्यग्भवति यस्मात्कार्यं तत्कारणमव्याकृतं संभूतिस्तदुपासनेन शेषं कर्म देवताज्ञानसमुच्चयवन्मन्त्रत्रयेऽपि व्याख्येयम् ॥ १२ ॥ ॥ १३ ॥ १४ ॥

कार्यकारणात्मादित्यमण्डलस्थः पुरुषः समुच्चयद्वयेनापि संप्राप्तोऽतस्तत्पार्थनामन्त्राः—हिरण्यमेन । सुवर्णविकारेणेव ज्योतिर्मण्डलेन पात्रेण शरावसदृशेन घटस्येव सत्यस्य बाधरहितस्यापिहितमाच्छादितं मुखं प्रतीकं प्रधानभूतं तद्धिरण्यं पात्रं त्वं कार्यकारणात्मा पूषन्हे पुष्टिकारिन्नपावृण्वपसारय । अपसारणे कारणमाह—सत्यधर्मायावितथभावाय भवते दृष्टये दर्शनार्थं तव दर्शनार्थमित्यर्थः ॥ १५ ॥

इदानीं तत्संबोधनानि कार्यान्तरार्थं पूषन्हे पूषन्नेर्त्तुं एकश्चासावृषिश्चैकं धिस्तत्संबोधनमेकं एकाकित्वेन गन्तः । यम हे नियन्तः । सूर्य हे सुष्टुगमन प्राजापत्य हे प्रजापतेरपत्यभूत । इदानीं कार्यमाह—व्यूह, उपसंहर रश्मीन्किरणान्समूह सम्यक्स्वात्ममात्रं कुरु तेजश्चन्द्रमण्डलम् । तत्रापि प्रयोजनमाह—यत्प्रसिद्धं ते तव रूपं स्वयंज्योतिःस्वभावं कल्याणतममतिशयेन कल्याणमानन्दात्मरूपं तदुक्तं ते तव पुनस्तेशब्द उपचारनिवारणार्थः । पश्यामि साक्षात्करोमि । द्रष्टृदृश्यप्रयुक्तं भेदं वारयति—यः प्रसिद्धोऽसावादित्यमण्डलस्थः परोक्षोऽसौ शास्त्रदृष्ट्या प्रत्यक्षः पुरुषः परिपूर्णः स उक्तो यः प्रसिद्धः स एवाहमस्मत्प्रत्ययालम्बनोऽस्मि भवामि ॥ १६ ॥

एते मन्त्रा हिरण्यमेनेत्यारभ्य पठिताः समुच्चयानुष्ठायिनाऽसकृन्नित्यं पठनीयाः । अन्तकाले तु सर्वार्थानुसंधानपुरःसरमात्मानमादित्यरूपं ध्यात्वा वायुः प्राणरूपोऽनिलं बाह्यवायुं यात्विति शेषः । अमृतमानन्दात्मरूपं सोऽहमस्मीति पूर्वेण संबन्धः । अथ वायुनिर्गमनानन्तरमिदं प्रत्यक्षं भस्मान्तम् । भस्मान्ते यस्मात्तद्भस्मान्तं शरीरं स्थूलं पार्थिवं पृथिवीं यात्विति शेषः । ॐ ॐ काराभिधेये शाभिन्नाऽऽत्मन्नादित्य क्रतो संकल्पात्मन्स्मर मां त्वद्गु-

पासकं स्मर कृतं मयाऽनुष्ठितं ज्ञानं कर्म च स्मर । स्पष्टम् । क्रत आदित्याभिन्न
संकल्पात्मन् । हे जीवाऽऽत्मानं स्मर स्पष्टम् । आत्मना कृतं स्मर ॥ १७ ॥

उपास्यां देवतां संप्रार्थ्य कर्मसाधनभूतां देवतां प्रार्थयते—अग्रे हेऽग्रे
नय प्रापय सुपथा सम्यङ्मार्गेण राये सुवर्णार्थं कर्मफलभूतायेत्यर्थः ।
अस्मान्समुच्चयानुष्ठातृन्विश्वानि सर्वाणि देव हे देव वयुनानि ज्ञानानि विद्वा-
ज्ज्ञानन्युयोधि वियोजयास्मदुपासकेभ्यो जुहुराणं कुटिलमेनः पापं भूयिष्ठाम-
तिशयेनाधिकां ते तुभ्यं नमउक्तिं नमस्कारोक्तिं विधेम विधास्यामः सर्वदा
कुर्म इत्यर्थः ॥ १८ ॥

इति श्रीशंकरानन्दकृतेशावास्यदीपिका संपूर्णा ॥

अथ रामचन्द्रपण्डितकृतेशावासरहस्यविवृतिः ।

ॐ सत्यं ज्ञानमनन्तमीशमखिलस्यान्तर्बहिश्च स्थितं
यदूरे निकटे च यच्च सकलं यत्स्वप्नं तद्विदः ।
अक्षागोचरमक्षचालकमहो येनेदमाच्छादितं
स्वात्माभिन्नमुपासते विजयते रामाभिधं तन्महः ॥ १ ॥
संसारबीजान्धतमिस्रनाशसर्वात्मताबोधजितारिषट्कम् ।
आनन्ददं सर्वसुहृत्तमं तं सिद्धेश्वरं सद्गुरुवर्यमीहे ॥ २ ॥
श्रीमच्छंकरभाष्यकृद्गुरुवरश्रीपादयुग्मं सदा
ध्यात्वा हृत्कमले यथास्वमति तत्सिद्धान्तसूक्तीस्तथा ।
टीका नैकविधा विचार्य कुरुते रामोऽथ माध्यंदिन-
स्थेशाख्योपनिषद्रहस्यविवृतिं श्रीसिद्धसूनुः कृती ॥ ३ ॥

इह खलु सर्वेषां वेदानामद्वैते ब्रह्माणि पर्यवसानमिति राद्धान्तस्तच्च ब्रह्म
यथोक्ताधिकारिणे कथनीयम् । क्रियावन्तः श्रोत्रिया ब्रह्मनिष्ठाः स्वयं जुह्वत
एकार्षे श्रद्धयन्तः । तेषामेवैतां ब्रह्मविद्यां वदेतेति मुण्डकोपनिषद्युक्तत्वात् ।
प्रश्नान्तचित्ताय जितेन्द्रियाय प्रहीणदोषाय यथोक्तकारिणे । गुणान्वितायानु-
गताय नित्यं प्रदेयमेतत्सततं मुमुक्षवे । इति वचनाच्च । स चाधिकारश्चित्तशुद्धि-
विना नोत्पद्यते । चित्तशुद्धिश्च स्ववर्णाश्रमोचितकर्मचरणेनेति प्रथमं कर्मकाण्डमे-
कोनचत्वारिंशदध्यायैः प्रतिपादितम् । अथेदानीं चित्तशुद्ध्यादियथोक्तगुण-
वन्तमधिकारिणमुपदेष्टुं ज्ञानकाण्डमेतेन चरमेणाध्यायेनाऽऽरभ्यते । सेयमीशा-
वास्योपनिषद्ब्रह्मविद्यापराणां सहेतोः संसारस्यात्यन्तोच्छेदाद्ब्रह्मविद्योप-
निषच्छब्दवाच्या । उपनीयेममात्मानं ब्रह्मापास्तद्वयं पुनः । निहन्त्यविद्यां
तज्जं च तस्मादुपनिषन्मतेतिवचनाच्च । अन्तर्भावितर्ण्यर्थस्य विशरणार्थस्य
सब्धातोः क्पि रूपम् । उप नितरां सादयति संसारहेतुभूतामविद्यां नाश-
यति । गत्यर्थस्य वा ब्रह्म प्रापयतीति । तदर्थप्रतिपादकग्रन्थोऽप्युपचारादु-
पनिषत्केवलस्य वा सदेरुपाऽऽत्मनः समीपे निषीदति प्रतिपादकत्वेने-
त्यात्मयाथात्म्यप्रतिपादक इति । एषां च मन्त्राणां कर्मसु न विनियोगः ।
आत्मयाथात्म्यप्रतिपादकत्वात् । तच्च कर्मणा विरुध्यते । न हि वक्ष्यमाण-
लक्षणविशिष्ट आत्मा संस्कार्यः कर्ता भोक्ता वा । यो हि यथोक्ताधिकारवा-
नहं ममेदमिष्टसाधनं दृष्टं ब्रह्मवर्चसाद्यदृष्टं स्वर्गादि च फलमाप्नुयामिति

मन्यते स कर्मण्यधिक्रियते । न हि स्वभावशुद्ध एकोऽशरीर्याकाशव-
 क्षिल्लोपोऽहमिति शास्त्रत आपातज्ञानवानपि कर्मणि प्रवृत्तो दृश्यते ।
 किमुतापरोक्षज्ञानवानत एषां मन्त्राणामैकात्म्यतात्पर्यकत्वम् । ईशा वा-
 स्यमित्युपक्रम्य सोऽसावहमित्युपसंहारः । अनेजत्तदेजतीत्यभ्यासः । नैन-
 रेवा आप्नुवन्नित्यपूर्वता । तत्र को मोह इति फलम् । असुर्या नाम त इति
 भेददृष्टीनां कर्मकारिणां निन्दयैकात्म्यदर्शनस्तुतिरथवा स पर्यगादित्या-
 दिर्नैकात्म्यदर्शिन ऐश्वर्यवर्णनं सदर्थवादः । तस्मिन्नयो मातरिश्वा दधा-
 तीत्युपपत्तिश्चेति षण्णां तात्पर्यलिङ्गानां दर्शनात् । तस्मादेते मन्त्रा भेदं
 निवर्तयन्तः संसारोच्छित्तिसाधनमात्मैकत्वविज्ञानमुत्पादयन्ति । अत्र दुःख-
 हेतुस्वाज्ञाननिवर्तनेच्छुरधिकारी । आत्मनो याथात्म्यमभिधेयं विषयः । याथा-
 त्म्यस्य तद्वाचकशब्दानां च प्रतिपाद्यप्रतिपादकभावः संबन्धः । स्वगताज्ञान-
 निवृत्त्या सत्स्वरूपानन्दाविर्भावः प्रयोजनमित्यनुबन्धचतुष्टयम् । अथ मन्त्रा-
 न्संक्षेपतो व्याख्यास्यामः—ईशा वास्यमिति । ईष्ट इतीद ईश ऐश्वर्ये
 क्तिप् । तृतीयान्तमीशेति । ईश्वरणेदं प्रत्यक्षं सर्वं भूतजातं वास्यं वासयो-
 ग्यमधिष्ठानेनाऽऽच्छादनीयं वा निवासार्थकाद्विसेर्बाहुलकादधिकरणे ण्यत् ।
 आच्छादनार्थस्य वा वसे रूपं कृत्यानां कर्तरि वेति षष्ठी विकल्पात्पक्षे
 तृतीया यच्छब्दो भिन्नक्रमः । चस्त्वर्थे यथोक्तानुभवसाधनमाह । किंतु
 यज्जगस्यामित्युपलक्षणं ब्रह्माण्डे जगत्स्थावरजङ्गमात्मकं तेन भूतजातेन
 त्यक्तेन न ममेति त्यक्तस्वीयत्वसंबन्धेन संन्यासेन यत आच्छादनीयमतो
 यत्किंच यावज्जगत्यां जगत्तेन त्यक्तेन नामरूपत्यागेन तद्वबुद्ध्या गृही-
 तेनेति वा भुञ्जीथाः पूर्वोक्तमात्मानमनुभवेः । वा यदृच्छाप्राप्तभोगाननुभवेः ।
 स्वात्मानं जननमरणादिदुःखात्पालयेथा वा । स्वसुखमनुभवोरिति वा ।
 एतमेव प्रव्राजिनो लोकमीप्सन्तः प्रव्रजन्तीति श्रुतेस्त्यागेनैके अमृतत्वमानशुः
 परेण नाकं निहितं गुहायां विभ्राजदेतद्यतयो विशन्तीति श्रुतेश्च संन्यस्य
 श्रवणं कुर्यादित्युक्तेश्च ।

यदा मनसि वैराग्यं जायते सर्ववस्तुषु ।

तदैव संन्यसेद्विद्वानन्यथा पतितो भवेत् ॥

इत्युक्तत्वादधिकारं विना संन्यासे कृते प्रत्यवायापत्तिरित्यभिप्रा-
 येणाऽऽह—मा गृधो माऽभिकाङ्क्षीः । स्वदित्यनर्थकोऽप्यर्थको वा ।
 कस्यापि स्वस्य परस्य वा धनं भोग्यविषजातम् । ब्राह्मणाः पुत्रैष-
 नायाश्च वित्तैषणायाश्च लोकैषणायाश्च व्युत्थायाथ भिक्षाचर्यं चरन्तीति
 त्यक्तैषणस्यैव संन्यासेऽधिकारात् । यद्वा स्वदिति वितर्के । लोके

कस्येदं धनं न कस्यापि न हि लोके नियतस्वामिकं किञ्चिदपि विषयजातं दृश्यते । प्रश्ने वा । अधिष्ठानेनाध्यस्तस्य स्वस्वामिभावायोगात्कस्येदं धनमित्यर्थः । अतो माऽभिकाङ्क्षीः । केवलेच्छयैव विषयाणामवश्यमाप्त्यभावान्ममेदमिति रक्षितानां च स्थैर्याभावाद्दिनाशे दुःखप्राप्तेश्च विषयेच्छात्यागपूर्वकसंन्यासिना ब्रह्मणः सर्वान्तरस्थत्वं ज्ञेयमिति भावः । अथवा स्वात्मना विभुनाऽधिष्ठानेन ज्ञातेन रज्ज्वादिनाऽध्यस्तसर्पादिभासवदध्यस्तजगद्भास आच्छादिते दूरीकृते सति स्वातिरिक्तस्य विषयस्याभावादिच्छानुत्पत्तेः स्वात्मनैव स्वसुखमनुभवनीयमिति तात्पर्यम् । आत्मकीदृ आत्मरतिः क्रियावानेष ब्रह्मविदां वरिष्ठ इति श्रुतेः । वासिष्ठे समाध्युत्थितस्य कचस्य— किं करोमि क्व गच्छामि किं गृह्णामि त्यजामि किम् । आत्मना पूरितं सर्वं महाकल्पाम्बुना यथेति वाक्याच्च ॥ १ ॥ अत्रायं संग्राहकः श्लोकः—

छाद्यं मयेशेन सप्तस्तेतज्ज्ञात्वेति संन्यस्य सुखं हि भोग्यम् ।

धनस्य गृद्धिं न कुरु त्वमन्यत्स्वतोऽस्ति किं कस्य धनं त्रिलोक्याम् ॥ १ ॥

ईशावास्यस्य विवृतौ कृतायां रामशर्मणा ।

संपूर्णः प्रथमो मन्त्रः प्रीयतां तेन राघवः ॥ २ ॥

त्यक्तैषणस्य संन्यासेऽधिकार इति श्रुत्वेषणात्यागसाधनं प्रष्टुकामस्य श्रोतुः प्रश्नात्पूर्वमेव सर्वज्ञा श्रुतिश्चित्तशुद्धिरीषणात्यागोपाय इत्यभिप्रायेण चित्तशुद्ध्यर्थं त्वया तावत्कर्माणि कर्तव्यानीत्युपदिशति । अथवाऽऽत्मतत्त्वमुपक्रम्य स्वानुभवप्रदर्शनेन श्रोतारमभिमुखीकृत्य प्रष्टुमिच्छन्तं तमुपदेष्टुकामा श्रुतिः शुद्धचित्तस्यैव श्रवणेऽधिकारादधिकारसिद्धये पूर्वं तत्साधनमुपदिशति—कुर्वन्निति । एव शब्दो भिन्नक्रमः । इह नृलोके कर्माण्येव केवलानि नतु फलेच्छां कुर्वन् । कर्मण्येवाधिकारस्ते मा फलेषु कदाचनेति भगवतोक्तत्वात् । फलेच्छैव बन्धनकर्त्रीति भावः । त्वं जिजीविषेज्जिजीविषेः पुरुषव्यत्ययश्छान्दसः । भवाञ्जिजीविषेदिति वा शतं समा इत्युपलक्षणं सर्वस्य पुरुषायुषस्य यावदायुरित्यर्थः । अनेन मनुष्यस्यैव कर्माद्यधिकार इति सूचितम् । जीवनेच्छोक्त्या संन्यासाधिकाराभावो न जीविते मरणे वा गृधिं कुर्यादरण्यमियादिति श्रीभगवत्पादैरिच्छारहितस्यैव संन्यासेऽधिकारस्योक्तत्वादरण्यं स्त्रीजनासंकीर्णमाश्रमं संन्यासमित्यर्थः । ननु यदि फलेच्छाया अभावस्तदेष्टसाधनताज्ञानं विना प्रवृत्त्यनुपपत्त्या कर्मणि प्रवृत्तिरेव न स्यादिति चेत्सत्यं भगवदधीनोऽहं तस्मादसक्तः सततं कार्यं कर्म समाचरेति गीतायामुक्तत्वात्तदाज्ञोल्लङ्घने प्रत्यवायोत्पत्त्या ममानिष्टं स्यादतोऽवश्यं मया कर्माणि कर्तव्यानीत्येवं निश्चयेन नित्यनैमि-

चित्तादिकाम्यकर्मसु प्रवृत्तेः सूपपन्नत्वात् । ननु कर्मणा बन्धः स्यादिति चेन्न । असक्तो ह्याचरन्कर्म परमाप्नोति पूरुष इति भगवतोक्तत्वा-
 निष्कामकर्मणा मुक्तिरेवेत्यभिप्रायेणाऽऽह—एवं निष्कामकर्माणि कुर्वत-
 स्त्वायि तव विभक्तिव्यत्ययश्छान्दसः । वृक्षे शाखेतिवदधिकरणत्वविवक्षया
 वा सप्तमी । नरे नृदेहधारिणि कर्म न लिप्यते । कर्मफललेपो न
 स्यात् । किंतु चित्तशुद्धिद्वाराऽधिकारसंपत्त्या ज्ञानसिद्ध्या मुक्तिरेव स्यादिति
 भावः । अनेन मनुष्यस्यैव कर्मफलसंबन्ध इति बोधितम् । अधिकार-
 संपादकचित्तशुद्धेः कर्मातिरिक्तसाधनासिद्धत्वं दर्शयति—इतो निष्कामकर्मा-
 चरणादन्यथा प्रकारान्तरं तव मुमुक्षोर्नास्ति येन त्वं शुद्धचित्तः सन्नधिकारी
 भविष्यसीत्यर्थः । आदौ स्ववर्णाश्रमवर्णिताः क्रियाः कृत्वा समासादि-
 तशुद्धमानस इति श्रीरामगीतायामुक्तत्वात् । स्ववर्णाश्रमधर्मेण तपसा
 हरितोषणात् । साधनं प्रभवेत्पुंसां वैराग्यादिचतुष्टयमिति भगवत्पादोक्तेश्च ।
 यावदिच्छा तावत्कर्मस्वधिकार इति तात्पर्यम् । तावत्कर्माणि कुर्वीत न निर्वै-
 द्येत यावतेति भागवतात् ॥ २ ॥ अत्रायं संग्राहकः श्लोकः—

निष्कामकर्माणि तु यावदायुस्त्वमिच्छ कर्तुं खलु यन्मुमुक्षुः ।

एवं तव स्यान्नफले न लेपो न चित्तशुद्धावितरः प्रकारः ॥ १ ॥

ईशावास्यस्य विवृतौ कृतायां रामशर्मणा ।

मन्त्रो द्वितीयः संपूर्णः प्रीयतां तेन राघवः ॥ २ ॥

साधकस्य निष्कामकर्मस्वधिकार इत्युक्तमर्थं काम्यकर्मपराणां बलवदनि-
 ष्टफलकथनव्याजेन काम्यकर्मनिन्दया प्रबलयति—असुर्या इति । असुर्या
 असुषु प्राणेषु रमन्त इत्यसुराः प्राणपोषका ज्ञानहीनाः केवलप्राणपोषिणो
 देवा अप्यसुरा एव । अन्येष्वपि दृश्यत इत्यत्रापिशब्दस्य सर्वोपाधिव्यभि-
 चारार्थत्वात्—रमधातोरपि ङः । तेषामिमेऽसुर्याः । तद्धिता इति बहुवचन-
 स्यानुक्तसंग्रहार्थत्वादिदमर्थं । यन्नाम प्रसिद्धाः । ते यच्छब्दस्थाने तच्छब्दः ।
 ये लोका लोक्यतेऽनुभूयते कर्मफलं येषु ते लोका जन्मानि स्थानानि वा
 तिर्यगादीनि नरकादीनि चान्धेन तमसा विचारशून्यत्वात्स्वाभाविकेना-
 ज्ञानेनान्धतामिस्त्रेण वाऽऽवृता आच्छादितज्ञाना निरिन्द्रियप्रचारा वा
 तान्पूर्वोक्तोभयविधेष्वन्यतरान्स्वकर्मानुसारेण तत्रोत्पद्य ते जना नराः
 प्रेत्यापि मरणं प्राप्य पुनरपि गच्छन्ति प्राप्नुवन्ति । तच्छब्दोक्ताभिर्दिशति—
 ये के च । अनेन जातिगुणादिनिरपेक्षत्वं सूच्यते । आत्महनो यथा गुरुणा-
 मवज्ञाकारी गुरुघातीत्युच्यते तथाऽतिपूज्यस्य सर्वप्रकाशकस्याप्यात्मनो

देह एवाहं नाऽऽत्मा कश्चनास्तीत्यवज्ञाकारिण आत्मघातिनस्ते । अनेन देहान्तरप्राप्तिरपि नरदेहकृतसंचितकर्मबीजनिबन्धनेति सूचयति । पुत्रा ह्येते अदृढा यज्ञरूपा अष्टादशोक्तमवरं येषु कर्म । एतच्छ्रेयो येऽभिनन्दन्ति मूढा जरामृत्युं ते पुनरेवापि यन्ति ॥ १ ॥ नाकस्य पृष्ठे सुकृतेऽनुभूत्वेमं लोकं हीनतरं वा विशन्तीति च मुण्डकोपनिषद्युक्तत्वात् । तानहं द्विषतः क्रान्तसंसारेषु नराधमान् । क्षिपाम्यजस्रमशुभानासुरीष्वेव योनिषु ॥ १ ॥ आसुरीं योनिमापन्ना मूढा जन्मनि जन्मानि । मामप्राप्यैव कौन्तेय ततो यान्त्यधमां गतिम् ॥ २ ॥ इति भगवद्वाक्याच्च । प्राणपोषणार्थं नानाविधकाम्यकर्मपराणां पुनः पुन संसरणेन मुक्तिर्नास्तीति तात्पर्यम् ॥ ३ ॥ अत्रायं संग्राहकः श्लोकः—

स्वात्मानभिज्ञा निजघातिनस्ते प्रमीय मर्त्या असुपोषिभोग्यान् ।

विचारशून्यानतिदुःखयुक्तान्प्रयान्ति देहान्खरनारकादीन् ॥ १ ॥

ईशावास्यस्य विवृतौ कृतायां रामशर्मणा ।

मन्त्रस्तृतीयः संपूर्णः प्रीयतां तेन राघवः ॥ २ ॥

कीदृशः स आत्मा यस्याज्ञानेन जनाः संसरन्तीत्याकाङ्क्षायामाह । अथवा येनेश्वरेण सकलमाच्छादितं तस्य स्वरूपमाह । यद्वाऽनुभवसाधनं प्रदश्योपक्रान्तमात्मस्वरूपमुपसंहरति । अथवाऽन्वयव्यतिरेकाभ्यां निष्कामकर्मणः श्रवणाधिकारसाधनत्वं प्रदश्य श्रोतव्यमात्मतत्त्वमुपदिशति—अनेजदिति । नैजति चलति तदनेजत्स्वावस्थाप्रच्युतिश्चलनं तद्वर्जितम् । अनेन बाल्यादीनां जाग्रदादीनां चाभावः । बाल्यादिष्वपि जाग्रदादिषु तथा सर्वास्वस्थास्वपि व्यावृत्तास्वनुवर्तमानमहमित्यन्तः स्फुरन्तं सदा स्वात्मानं प्रकटीकरोतीति भगवत्पादैरुक्तत्वात् । एकमद्वितीयम् । एकमेवाद्वितीयं ब्रह्मेति श्रुतेः । अथैकं सर्वदैकरूपं वृद्ध्यपक्षयविपरिणामशून्यं मनसो जवीयः संकल्पलक्षणादतिचञ्चलान्मनसोऽपि जवीयो वेगवत्तरम् । अपाणिपादो जवनो ग्रहीतेति श्रुतेः । देहस्थस्यापि मनसः क्षणाद्ब्रह्मलोकगमने व्यापकत्वाच्च पूर्वगतमिवास्ति । परं त्वचिन्त्यत्वान्मनसा प्राप्तुमशक्यं न तु चक्षुरादिविषयवन्मनसा साक्षादनाप्यं यत एनदात्मस्वरूपं देवा द्योतनात्मकानि चक्षुरादीन्द्रियाणि नाऽऽप्नुवन् प्राप्तवन्तः । अव्यपदेश्यत्वादिन्द्रियागोचरमित्यर्थः । अथवा मनोव्यापारपूर्वकत्वादिन्द्रियप्रवृत्तेर्यन्मनसोऽगोचरं तदिन्द्रियाणां सुतरामगोचरम् । यद्वाचाऽनभ्युदितं येन वागभ्युद्यते तदेव ब्रह्म त्वं विद्धीत्यादिना मनःप्राणेन्द्रियाप्राप्यत्वस्य केनोपनिषद्युक्तत्वात् । पूर्वमनादि जन्मरहितमर्शत् । रिश हिंसायामित्यस्य शत्रन्तस्य रूपं न रिशदविनाशि धातोरिकारलोपञ्छान्दसः । तदादिमध्यान्तविहीनमेकमिति श्रुतेः । तद्ब्रह्म तिष्ठद्वाः

पकत्वेन सर्वत्र स्थितिमत्सद्भावतो द्रुतं गच्छतोऽन्यान्कालवाय्यादीनत्येत्य-
तिक्रम्य गच्छतीव तेषां गत्याऽप्राप्यमित्यर्थः । आसीनो दूरं व्रजति
शयानो याति सर्वत इति श्रुतेः । मातरिश्वा देहान्तर्गतो वायुस्तस्मिन्देहान्त-
र्विद्यमाने सत्यप आप्यन्ते प्राणादिसंज्ञा याभिस्ता आप आमोतेर्हस्वश्चे-
ति करणे क्तिप्ताः क्रियाः प्राणनादिचेष्टा दधाति धारयति । अथवा समि-
ष्टयजुषि वातेषा इति सर्वकर्मणां वायुस्थत्वोक्तरपः श्रद्धा वा आप इति श्रुतेः
श्रद्धाजन्यत्वादापः कर्माणि स्वस्थानि तानि वायुस्तत्र ब्रह्माणि दधाति
स्थापयति कर्मणां परमं निधानमित्यर्थः । अथवा तत्रान्तर्यामिणि सति वायुः
सूत्रात्मा तपनवारिदादीनां कर्माणि तपनवर्षणादीनि । वायुना हि गौतम सूत्रे-
णायं च लोकः परश्च लोकः सर्वाणि च भूतानि संदृब्धानि भवन्तीति श्रुतेः
क्रियाशक्तिमत्त्वादधाति विभज्य धारयति । अन्तर्यामितया तस्यैव सर्वेशत्वाद-
न्तर्यामिब्राह्मणे सर्वान्तर्यामित्वेन यः पृथिव्यां तिष्ठन्नित्यादिना तस्यैव सर्वनि-
यामकत्वोक्तेर्भीषाऽस्माद्वातः पवत इत्यादितैत्तिरीयश्रुतेश्च स वा अयमात्मा
सर्वस्य वशी सर्वस्येशानः सर्वस्याधिपतिः सर्वमिदं प्रशास्ति यदिदं किंचेति
स सेतुर्विधरण एषां लोकानामसंभेदायेति शरीरब्राह्मण उक्तत्वाच्चाचिन्त्य-
मव्यपदेश्यं षड्भावविकाररहितं सर्वदैकरूपं सर्वान्तर्यामिसर्वचालकं ब्रह्मेत्यर्थः
॥ ४ ॥ अत्रायं संग्राहकः श्लोकः—

अकम्पमेकं मनसस्तरस्विन देवता आपुरनाशि पूर्वम् ।

तिष्ठत्तदत्येत्यपि धावतोऽन्यान्वायुर्हि कर्माणि दधाति तत्र ॥ १ ॥

ईशावास्यस्य विवृतौ कृतायां रामशर्मणा ।

मन्त्रश्चतुर्थः संपूर्णः प्रीयतां तेन राघवः ॥ २ ॥

उक्तमर्थमन्योऽपि मन्त्रो वदति । अथवाऽऽत्मतत्त्वस्यतीतमन्त्रोक्तदुष्प्राप-
त्वान्तर्यामित्वव्यापकत्वानुवादेन तस्यैव सर्वात्मकत्वं मुखप्राप्यत्वं च श्रुतिरु-
पपादयति । नात्र पुनरुक्तिर्न मन्त्राणां जामितादोष इति भगवत्पादैरुक्तत्वात् ।
जामिताऽऽलस्यं रहस्यम् । सकृदुक्तं चित्ते नाऽऽयातीत्यनलसा श्रुतिः सक-
रुणा मातेव पुनः पुनरुपदिशति—तदेजतीति । तत्प्रकृतमात्मतत्त्वमेजति चलति
जङ्गमं तन्नैजति न चलति स्थावरम् । पुरुष एवेदं सर्वं यद्भूतं यच्च भव्यमि-
ति श्रुतेः । तदात्मतत्त्वं दूरे विप्रकृष्टे तदु उ एवार्थे यद्दूरस्थं तदेवान्तिके
समीपे समीपस्थमपि तदेव दूरस्थमन्तिकस्थं ब्रह्मैव सर्वगत्वात् । अथवा सर्व-
रूपत्वादूरस्थमन्तिकस्थं च ब्रह्मैव । अथवाऽज्ञानिनां वर्षकोटिभिरप्यप्राप्यत्वा-

त्वादूर इव स्थितम् । आत्मज्ञानिनां तु समीप एवाऽऽत्मत्वेन हृत्स्थत्वात्सुप्रापं
तद्ब्रह्मास्य प्रत्यक्षस्य सर्वस्य भूतजातस्यान्तरभ्यन्तरेऽन्तर्यामित्वेनास्ति ।
तदु तदेव सर्वस्यास्य बाह्यतो बाह्यप्रदेश उत्तमपुरुषत्वेन सार्वविभक्तिकस्तासिः ।
अन्तर्बाह्यश्च तत्सर्वं व्याप्य नारायणः स्थित इति श्रुतेः । बहिरन्तश्च भूताना-
मचरं चरमेव च । सूक्ष्मत्वात्तदविज्ञेयं दूरस्थं चान्तिके च तदिति । क्षरः
सर्वाणि भूतानि कूटस्थोऽक्षर उच्यते । उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः परमात्मेत्युदाहृत
इति च गीतावाक्याच्च ॥ ५ ॥ अत्रायं संग्राहकः श्लोकः—

ब्रह्मैव तत्स्थावरजङ्गमात्म स्वाज्ञानिनां दूर इवाप्रकाशम् ।

तज्ज्ञानिनां भाति सदा समीपे विश्वस्य चान्तश्च बहिस्थितं तत् ॥ १ ॥

ईशावास्यस्य विवृतौ कृतायां रामशर्मणा ।

संपूर्णः पञ्चमो मन्त्रः प्रीयतां तेन राघवः ॥ २ ॥

उक्तात्मज्ञानस्य फलमाह—यस्तिवति । यस्तु तुशब्दो वैलक्षण्यघोतको यः
पुनर्लोकविलक्षणदृष्टिः सर्वाणि भूतान्यव्यक्तादिस्थावरान्तान्यात्मन्नात्मनि सुपां
सुलुगिति ङेर्लुगाधिष्ठानरूप एवानु गुरूपदेशानन्तरं पश्यत्यवलो-
कयति च परं सर्वभूतेषु तेष्व्वात्मानमनु कारणात्मनाऽनुगतं पश्यत्य-
नुभवति । तत एकैकात्म्यज्ञानात्स पुरुषो न विचिकित्सति संशयं न प्राप्नोति ।
संशय उभयकोटिकं ज्ञानं द्वैतं पश्यतो भवति नत्वैकात्म्यज्ञस्येति भावः । यदैत-
मनुपश्यत्यात्मानं देवमञ्जसा । ईशानं भूतभव्यस्य न तदा विचिकित्सतीति बृह-
दारण्यकश्रुतेः । सर्वभूतस्थमात्मानं सर्वभूतानि चाऽऽत्मनि । संपश्यन्ब्रह्म परमं
याति नान्येन हेतुनेति कैवल्यश्रुतेश्च । अस्या एव श्रुतेरुत्तरार्थं गीतायाम्—
ईक्षते योगयुक्तात्मा सर्वत्र समदर्शन इति । छिद्यन्ते सर्वसंशयास्तस्मिन्दृष्टे
परावर इति मुण्डकश्रुतेश्च ॥ ६ ॥ अत्रायं संग्राहकः श्लोकः—

यः पश्यतीत्यं सकलानि भूतान्यात्मन्यथाऽऽत्मानमपीह विद्वान् ।

सर्वेषु भूतेषु स तत्त्ववेत्ता निःसंशयः स्यात्सकलैरानिन्द्यः ॥ १ ॥

ईशावास्यस्य विवृतौ कृतायां रामशर्मणा ।

मन्त्रः षष्ठोऽपि संपूर्णः प्रीयतां तेन राघवः ॥ २ ॥

अधुनाऽऽत्मज्ञस्य स्थितिमाह—यस्मिन्निति । यस्मिन्काले विजा-
नत आत्मानं साक्षात्कुर्वतः सर्वाणि भूतानि ब्रह्मादिस्थावरान्तानि न
प्रत्यतिरिक्तं किञ्चिदस्यहमेव सर्वरूप इत्यात्मैवाभूत्संवृतः । तत्र तस्मिन्-
काल एकत्वमपैकात्म्यमन्वनुस्यूतं पश्यतोऽनुभवतो मोह आवरणरूपः

कः किंनिमित्तकः शोकश्च विक्षेपरूपः कः किंनिमित्तक आत्म-
ज्ञानेनाविद्याया निरस्तत्वात्स्वरूपं जानतः संपूलाविद्योच्छेदादावरण-
विक्षेपयोरभावेन कामाद्यनुदयाज्जीवन्मुक्तिस्थित्या तूष्णींभूत आस्त इत्यर्थः ।
यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत्तत्केन कं पश्येदित्यादिना तस्य निष्क्रियत्वाभि-
धानात् । आत्मन्येव च संतुष्टस्तस्य कार्यं न विद्यत इति भगवद्वाक्याच्च ॥७॥
अत्रायं संग्राहकः श्लोकः—

सर्वाणि भूतानि मदात्मकानीत्येवंविदोऽभूत्सकलं यदात्मा ।

तदैकतां पश्यत आत्मरूपे मोहश्च शोकश्च भवेत्कथंस्वित् ॥ १ ॥

ईशावास्यस्य विवृतौ कृतायां रामशर्मणा ।

संपूर्णः सप्तमो मन्त्रः प्रीयतां तेन राघवः ॥ २ ॥

आत्मज्ञस्थितिमुक्त्वा पुनरात्मस्वरूपां लोकोत्तरैश्वर्यप्रदर्शनेनोपसंहर्तुं
वर्णयति—स पर्यगादिति । अत्र स इत्युत्तरार्धे च कविरित्यादिशब्दैः पुंलिङ्ग-
त्वेन निर्देशाच्छुक्रमित्यादीनि विशेषणानि पुंलिङ्गत्वेन विपरिणम्यान्य-
थवा स इति शब्दो भिन्नक्रम उत्तरार्धेन संबध्यते । यत्तदोर्नित्यसंबन्धात् ।
यद्ब्रह्म पर्यगात्परिः सर्वतोभावे सर्वतो जगद्व्याप्याऽऽसीत् । शुक्रं शुद्धं
दीप्तिमत्स्वप्रकाशम् । तमेव भान्तमनुभाति सर्वं तस्य भासा सर्वमिदं विभातीति
श्रुतेः । अक्रायं सूक्ष्मदेहरहितमव्रणं व्रणः क्षतं तद्रहितमस्त्राविरं स्नाविराः
शिरा न सन्ति यस्य तन्निरवयवत्वाद्ब्रणमस्त्राविरमिति विशेषणद्वयेन स्थूल-
शरीरनिरासः । अशरीरं शरीरेष्वनवस्थेष्ववस्थितमिति श्रुतेः । शुद्धं मायासंब-
न्धरहितं विरजः पर आकाशादिति श्रुतेस्तमसः परमुच्यत इति गीतावाक्याच्च ।
अपापविद्धं पुण्यमपि पुनरावृत्तिहेतुत्वात्पापमेव तेनोभयात्मकेनाविद्धमसं-
वद्धं स न साधुना कर्मणा भूयान्नो एवासाधुना कनीयानिति श्रुतेः । नाऽऽदत्ते
कस्यचित्पापं न चैव सुकृतं विभुरिति भगवद्वाक्याच्च । स एतादृशं ब्रह्मैव स्वशक्ति-
मादायेश्वरो भूत्वा कविरतीतानागतज्ञः । वेदाहं सगतीतानि वर्तमानानि चार्जु-
न । भविष्याणि च भूतानीति गीतायामुक्तत्वात् । मनीषी मनीषा जगत्सर्जनेच्छा
तद्दान् । सोऽकामयत बहु स्यां प्रजायेयेति श्रुतेः । अथवा मनोनियन्ता मनसो ये
मनो विदुरिति श्रुतेः । परिभूः परिरूपपर्यर्थकः परि सर्वेषामुपरि श्रेष्ठत्वेन
भवत्यस्तीति परिभूः । पुरुषान्न परं किञ्चित्सा काष्ठा सा परा गतिरिति
श्रुतेः । स्वयंभूः स्वयमेव भवति नतु कारणान्तरेणेत्यर्थः । अथवा येषामु-
परि यश्चोपरि तत्सर्वं स्वयमेव भवतीति सर्वरूपः । याथातथ्यतो यथातथाभावो
याथातथ्यं तेनेति याथातथ्यतः साध्यसाधनादिप्रतिनियतस्वरूपेणार्थ-
वि-

तनाचेतनरूपपदार्थान्वयदधादिभज्य दत्तवान् । शाश्वतीभ्यो नित्याभ्यः समाभ्यः संवत्सराख्येभ्यः प्रजापतिभ्यो यो वै स संवत्सरः प्रजापतिः षोडशकल इति श्रुतेरचिन्त्यशक्तिमद्ब्रह्मेति भावः । अत्रार्थे श्लोकयोजना— यद्यापकं शुद्धमपापविद्धं देहद्वयातीतमतिप्रकाशम् । कविः स धीमान्प्रवरः स्वयंभूः प्रजापतिभ्यो व्यदधाद्यथार्थान् ॥ १ ॥ अथवा यथोक्तात्मज्ञस्योक्तानुवादपूर्वकमैश्वर्यमाह— सशब्द उत्तरार्धेनैव संबध्यते यः शुक्रमित्यादि यथोक्तविशेषणविशिष्टं ब्रह्म पर्यगात्सर्वभावेन ज्ञानवान् । गत्यर्थानां बुद्ध्यर्थत्वात्स ब्रह्मज्ञः कविः क्रान्तदर्शी । मनीषी द्वैतासंबन्धेन प्रशस्तबुद्धिमान्परितः सर्वमपि स्वयमेव भवतीति परिभूः सकलात्मकः । स्वयंभूर्ब्रह्मरूपो यथास्वरूपं तेन तेन रूपेणार्थान्पदार्थान्भोग्याविषयान् । शाश्वतीभ्यः समाभ्यस्तादृश्यं चतुर्थ्यनन्तवर्षोपभोगाय व्यदधात्स्वयमेव कृतवान् । यस्यानुवित्तः प्रतिबुद्ध आत्माऽस्मिन्संदेहे गहने प्रविष्टः । स विश्वकृत्स हि सर्वस्य कर्तेति श्रुतेर्ब्रह्मविद्ब्रह्मैव भवतीति भावः ॥ ८ ॥ अत्रायं संग्राहकः श्लोकः—

यो ज्ञातवाञ्छुद्धमपापविद्धं देहद्वयातीतमतिप्रकाशम् ।

कविः स धीमान्सकलः स्वयंभूर्व्यधाद्यथास्वं बहुकालमर्थान् ॥ १ ॥

ईशावास्यस्य विवृतौ कृतायां रामशर्मणा ।

संपूर्णश्चाष्टमो मन्त्रः प्रीयतां तेन राघवः ॥ २ ॥

उपक्रान्तमात्मतत्त्वमुपसंहृत्य यस्तूक्ततत्त्वानभिज्ञ ईषणात्यागाभावेन संन्यासे च नाधिकारी संसारे च नात्यन्तं सक्तस्तं प्रति चित्तैकाग्र्यार्थमुपासनासमुच्चयं कथयिष्यन्प्रत्येकमुपासनां फलकथनव्याजेन निन्दति । अथवोक्तात्मज्ञानस्याखिलश्रेष्ठत्वं तद्व्यतिरिक्तानां संसरणहेतुत्वप्रदर्शनेन द्रढयति— अन्धं तम इति । ये नरा असंभूतिं सम्यग्भवनं भूतिरूपतिर्यस्य कार्यस्य तद्भिन्नां कारणरूपामव्याकृताख्यां प्रकृतिमुपासते चिन्तयन्ति तेऽन्धं तमोऽदर्शनात्मिकां प्रकृतिं प्रविशन्ति प्रकर्षणं विशन्ति पौराणिकोक्तं प्रकृतिलयं प्राप्नुवन्ति । तं यथा यथोपासते तदेव भवतीति श्रुतेः । य उ । ये तु संभूत्यां प्रकृतिकार्ये हिरण्यगर्भाख्ये रता आसक्तास्तदुपासका इत्यर्थः । ते ततः प्रकृतिलयाद्भूय इवाधिकमिव स्वरूपाज्ञानेन संसरणहेतुत्वात्तमोऽणिमादिसिद्धिसमुदायं प्रविशन्ति प्राप्नुवन्ति ॥ ९ ॥ अत्रायं संग्राहकः श्लोकः—

अव्याकृतं हेतुमुपासते ये संप्राप्नुवन्ति प्रकृतौ लयं ते ।

प्रजापतिं कार्यमुपासते ये ते प्राप्नुवन्ति ह्यणिमादिसिद्धीः ॥ १ ॥

ईशावास्यस्य विवृतौ कृतायां रामशर्मणा ।

संपूर्णो नवमो मन्त्रः प्रीयतां तेन राघवः ॥ २ ॥

व्याकृताव्याकृतोपासनयोर्भिन्नफलत्वे श्रुतिरार्यवचः प्रमाणयति—अन्यदेवेति । संभवात्संभूतिरूपकार्यप्रजापत्युपासनादन्यदेव भिन्नमेवाणिमादिसिद्धिरूपं फलं तच्च ज्ञा आहुर्वदन्ति तथाऽसंभवादसंभूतिरूपकारणाव्याकृताख्यप्रकृत्युपासनादन्यत्प्रकृतिलयाख्यं फलमाहुः कथयन्त्युपास्योपासनयोरभेदविवक्षया संभवादसंभवादित्युक्तं ये ज्ञानिनो नोऽस्मभ्यं भाष्यमतेऽन्वर्थसंज्ञा विज्ञानाभावात्संप्रदानत्वम् । अस्मान्वा । अकथितं चेति व्यापारद्वयार्थत्वाद्वा द्विकर्मत्वं तदुपासनादयतत्त्वं विचक्षिरे व्याख्यातवन्तस्तेषां धीराणां वाक्यमिति शेषः । अथवा प्रसिद्धत्वाद्वाक्यमिति कर्मणोऽप्रयोग आख्यातोपयोग इत्यपादानत्वस्याविवक्षया शेषे षष्ठी धीरेभ्य इत्यर्थः । इति पूर्वार्थोक्तप्रकारेण वयं शुश्रुम श्रुतवन्तः ॥ १० ॥ अत्रार्थ संग्राहकः श्लोकः—

अन्यत्फलं कार्यमुपासतां स्यादुपासतां कारणमन्यदेव ।

एतस्य तत्त्वं विबुधा य ऊचुस्तेषां पुरा वाक्यमिति श्रुतं नः ॥ १ ॥

ईशावास्यस्य विवृतौ कृतायां रामशर्मणा ।

संपूर्णो दशमो मन्त्रः प्रीयतां तेन राघवः ॥ २ ॥

यत एवमत उभयोः समुच्चयो युक्त इत्याह—संभूतिमिति । यः पुमान्संभूतिं चावर्णलोपः प्रपोदरादित्वात् । असंभूतिं प्रकृतिमथवा सम्यग्भवत्यस्याः कार्यमिति संभूतिः कारणं पूर्वापरसंदर्भानुसारेण वक्तुरभिप्रायस्याभिधानियामकत्वात्प्रकृतिस्तां च परं विनाशं च । चेत्यर्थः । विनाशोऽस्यास्तीति विनाशं कार्यम् । अर्शआद्यच् । तदुभयं कार्यकारणोपासनादयं सह समुचितं फलदमिति वेद जानाति स विनाशेन हिरण्यगर्भाख्यकार्योपासनेन । मृत्युमनैश्वर्यादिदुःखजातं तीर्त्वाऽतिक्रम्यासंभूत्या । अथवा पूर्वोक्तप्रकारेण संभूत्याऽव्याकृताख्यकारणोपासनेन । यथाऽस्मदपेक्षयाऽधिकजीवनेन देवा अमरास्तथाऽऽपेक्षिकममृतं प्रकृतिलयमश्नुते प्राप्नोति ॥ १ ॥ अत्रार्थ संग्राहकः श्लोकः—

उपासने कार्यनिदानयोस्ते समाश्रिते वेद परस्परं यः ।

तत्राऽऽद्यया प्राप्य स ईश्वरत्वं द्वितीयया याति लयं प्रकृत्याम् ॥ १ ॥

ईशावास्यस्य विवृतौ कृतायां रामशर्मणा ।

पूर्ण एकादशो मन्त्रः प्रीयतां तेन राघवः ॥ २ ॥

अधुना कर्मणोपासनां समुच्चिचीषन्प्रत्येकमुभयं फलं प्रदर्श्य निन्दति ।

अथवा व्याकृताव्याकृतोपासनयोः फलं प्रदर्श्य कर्मणां देवतान्तरोपासनानां च फलं दर्शयति—अन्धं तम इति । ये नरा अविद्यां विद्या ज्ञानं तद्भिन्नाऽविद्या तां कर्म केवलमुपासते तत्पराः सन्तोऽनुतिष्ठन्ति तेऽन्धं तमो जन्म-मरणरूपं प्रविशन्ति प्राप्नुवन्ति य उ ये त्वशुद्धचित्ता अपि कर्म न कुर्वन्ति किंतु केवलायां विद्यायां देवतोपासनायां रता आसक्तास्ते कर्माधिकारे सत्यपि कर्मत्वागेन प्रत्यवारूपदोषयुक्ताः सन्तस्ततः कर्मानुष्ठातृभ्यो भूय इवाधिकमिव तमः संसरणलक्षणं प्रविशन्ति प्राप्नुवन्त्युपासनाफलं नाश्नुवते । किंतु संसरन्तीति भावः ॥ १२ ॥ अत्रायं संग्राहकः श्लोकः—

उपासते केवलकर्मजालं ये संसरन्तीह पुनः पुनस्ते ।

तेभ्योऽधिकं यान्ति गतागतं ते उपासते केवलदैवतानि ॥ १ ॥

ईशावास्यस्य विवृतौ कृतायां रामशर्मणा ।

संपूर्णो द्वादशो मन्त्रः प्रीयतां तेन राघवः ॥ २ ॥

उक्तार्थे श्रुतिर्विद्वद्वचः प्रमाणयति—अन्यदेवेति । विद्याया देवतोपासनायाः फलमन्यदेव । विद्यया देवलोक इति श्रुतेर्देवलोकप्राप्तिलक्षणं प्राप्ता आहुः । तथाऽविद्यायाः कर्मणोऽन्यत्कर्मणा पितृलोक इति वचनात्पितृलोकप्राप्तिलक्षणमाहुर्दूरमेते विपरीते विषूची अविद्या या च विद्येति श्रुतेश्च । एवंप्रकारेणोभयतत्त्वव्याख्यातृभ्यः पूर्वमस्माभिः श्रुतमस्तीति तात्पर्यं पदव्याख्या तु व्याकृताव्याकृतोपासनावन्मन्त्रे कृता ॥ १३ ॥ अत्रायं संग्राहकः श्लोकः—

बुधाः फलं कर्मण आहुरन्यत्स्याद्देवतोपास्तिफलं तथाऽन्यत् ।

ये तस्य तत्त्वं गुरवो न उच्युस्तेभ्यः पुराऽस्माभिरिति श्रुतं हि ॥ १ ॥

ईशावास्यस्य विवृतौ कृतायां रामशर्मणा ।

पूर्णस्त्रयोदशो मन्त्रः प्रीयतां तेन राघवः ॥ २ ॥

उभयोः समुच्चये फलमाह—विद्यां चेति । विद्यां च देवतोपासनामविद्यां च कर्म तदुभयं सह समुचितं फलदात्रिति यः पुमान्वेद सोऽविद्यया कर्मणा मृत्युं स्वाभाविकमज्ञानं विस्मरणलक्षणं तीर्त्वा दूरीकृत्य विद्यया देवतोपासनेनामृतं देवतात्मभावमश्नुते प्राप्नोति तद्वद्यमृतमुच्यते यद्देवतात्मगमनमिति श्रुतेः । अत्रार्थे श्लोकयोजना—यो देवतोपास्तिमथापि कर्म एकेन कार्यं पुरुषेण वेद । स्वकर्मणा मृत्युमतीत्य विद्वान्स विद्ययाऽऽप्नोति हि देवतात्वम् ॥ १ ॥ अथवा कर्मणामुपासनानां च फलं प्रदर्श्याऽऽत्मज्ञानेनैव कृतकृत्यतेति श्रुतिरूपपादयति वक्तृतात्पर्यस्याभिधानियामकत्वात् । विद्यामात्मज्ञानं

च परमविद्यां च कर्मेत्युभयं पाठक्रमादर्थक्रमो बलीयानिति कर्माऽऽत्मज्ञानं च पूर्वापराधिकारभेदेन सहैकपुरुषकर्तव्यत्वेन समुच्चितं यो वेद सोऽविद्यया कर्मणोपासनाऽपि मानसं कर्मैव मृत्युं स्वरूपाविस्मरणहेतुं चित्तमलमनैकाग्र्यं तीर्त्वाऽतिक्रम्य विद्ययाऽऽत्मज्ञानेनामृतं मोक्षमश्नुते । तमेव विदित्वाऽति मृत्युमेति नान्यः पन्था विद्यतेऽयनायेति श्रुतेः ॥ १४ ॥ अत्रायं संग्राहकः श्लाकः—

कर्माऽऽत्मविज्ञानमपि क्रमेण संपाद्यमेकेन नरेण वेद ।

यः कर्मणा चित्तविशुद्धिमाप्य स विद्ययाऽऽमोत्यमृतं हि विद्वान् ॥ १ ॥

ईशावास्यस्य विवृतौ कृतायां रामशर्मणा ।

पूर्णश्चतुर्दशो मन्त्रः प्रीयतां तेन राघवः ॥ २ ॥

प्रथमव्याख्यायामुक्तोपासनावान्यागी देवतामन्ते प्रार्थयते—वायुरनिलमिति । द्वितीयव्याख्यायां त्वात्मज्ञस्याऽऽप्तकामत्वेन देहान्तेऽन्यत्र गमनं नास्त्याप्तकामो भवति । न तस्य प्राणा उत्क्रामन्त्यत्रैव समवनीयन्ते ब्रह्मैव सन्ब्रह्माप्येतीति श्रुतेः । न च प्रार्थ्य देवतान्तरं य एवं वेदाहं ब्रह्मास्मीति स इदं सर्वं भवतीति श्रुतेस्तस्य सर्वात्मकत्वादसंकल्पत्वाच्च । तमक्रतुः पश्यति वीतशोक इत्युक्तत्वाद् । अत आत्मज्ञवन्नान्यस्यात्रैव कृतकृत्यतेति निदर्शयितुं सिंहावलोकनन्यायेन पूर्वोक्तव्याकृताव्याकृतोपासनावान्देवतान्तरोपासनावान्श्च लोकान्तरगमनयोग्यो योगी देवतामन्ते प्रार्थयेतेति श्रुतिरूपदिशति—वायुरिति । मम वायुः शरीरस्थः प्राणः प्राणोपलक्षितं लिङ्गशरीरमुत्क्रान्तं सदमृतं मृत्युनाऽनाप्तं तानि मृत्युः श्रमो भूत्वोपयेम इति प्रक्रम्याथेममेव नाऽऽमोद्योऽयं मध्यमः प्राण इति श्रुतेः । अनिलं सूत्रात्मानं प्राप्नोत्विति शेषः । यदा वै पुरुषोऽस्माह्मिकात्प्रैतीत्यादिना वायोरेव परलोकप्रापकत्वोक्तेः । अथेदं स्थूलं शरीरं भस्मान्तं भस्मैवान्तः परिणामो यस्य तादृशं पृथिव्यंशत्वादत्रैव तिष्ठत्विति तात्पर्यम् । ओमिति ब्रह्मनाम । अवति प्राप्नोति सर्वान्पदार्थानथवाऽवति रक्षति सर्वं भूतजातम् । अथवाऽवति दीप्यत इति स्वयंप्रकाशं ब्रह्म । ॐ तत्सदिति निर्देशो ब्रह्मणास्त्रिविधः स्मृत इति गीतावाक्यात् । तद्रूपं क्रतो क्रतुर्दृज्ञः । तद्धेतुत्वात्संकल्पोऽपि क्रतुः । यथा क्रतुर्भवति तत्कर्तुं कुरुत इति श्रुतेः । हे संकल्प स्मर । यन्ममेष्टं तत्स्मर । यं यं वाऽपि स्मरन्भावं त्यजत्यन्ते कलेवरम् । तं तमेवैति कान्तेय सदा तद्भावभावित इति भगवद्वाक्यात्क्लिबे कल्पते प्राप्तं योग्यो भवतीति क्लिप्किविभागमद्वैतानन्दसस्तस्मै क्लिबे जशदेशोऽयस्मयादित्वेन पदत्वात् । मया प्राप्तुं

योग्याय लोकाय क्रियार्थोपपदस्येति कर्मणि चतुर्थी तं दातुं स्मर स्मरणाविषयं कुरु कृतं यन्मया बाल्यप्रभृत्यनुष्ठितं तत्स्मर स्मरेत्यस्य त्रिरावृत्तिः संभ्रमेण प्रवृत्तत्वात् ॥ १५ ॥ अत्रायं संग्राहकः श्लोकः—

सूत्रं मरुद्वातु वपुर्ममेदं भस्मान्तमुर्वी प्रणवात्मकस्त्वम् ।

संकल्प्य यत्कर्म कृतं मयेष्टं प्राप्यं च लोकं मम संस्मराद्य ॥ १ ॥

ईशावास्यस्य विवृतौ कृतायां रामशर्मणा ।

पूर्णः पञ्चदशो मन्त्रः प्रीयतां तेन राघवः ॥ २ ॥

अथ कर्मकृत्सर्वाश्रमेषु परिचरितमग्निं प्रार्थयते—अग्ने नयेति । हे देव दीव्यति दीप्यत इति देवो द्योतनात्मकाग्नेऽस्मांस्त्वदुपासकान्सुपथा गतागतरहितेन मार्गेण राये भोग्याय फलाय मुक्तिरूपाय तादर्थ्यं चतुर्थी तदर्थं नय प्रापय । यतो भवान्विश्वानि सर्वाणि वयुनानि ज्ञानानि कर्माणि वा विद्वान्ज्ञानन् । किञ्च जुहुराणं हुर्छेः सनो लुक्छलोपश्चेति सिद्धं कौटिल्यं वञ्चनात्मकं व्यवहारार्थमाचरितमेनः पापमस्मदस्मत्तो युयोध्यमिश्रितं कुरु नाशयेत्यर्थः । अमिश्रणार्थकाद्युधातोरादादिकादपि बहुलं छन्दसीति श्रुद्धितश्चेति हेर्धिर्वा छन्दसीत्यपित्रयविकल्पान्छिन्वाभावेन गुणः । निष्पापत्वे मुक्तियोग्यत्वं स्यादिनि भावः । यतोऽधुना वयं नमस्कारमपि कर्तुमशक्ताः शरीरापाटवात्किमुतान्यपरिचर्यामस्तस्ते तव भूयिष्ठां बहुतरां नमज्जि नमस्कारवचनं विधेमोत्तमपुरुष आशीर्लिङ्गो बहुवचनं छन्दस्युभयथेति सार्वधातुकत्वमङ्गुलालोपः क्रियाम् । नमस्कारेण वै खल्वपीति वचनाज्जमोऽस्तु नमोऽस्तिवति ब्रूम एतावतैव त्वं प्रसन्नो भवेति तावयम् ॥ १६ ॥ अत्रायं संग्राहकः श्लोकः—

ज्ञानानि सर्वाणि त्रिदंस्त्वमग्ने संप्रापयास्मान्सुपथा विमुक्तिम् ।

कौटिल्यमेनः कुरु नः पृथक्त्वां कुर्मो नमोऽन्ते बहुधा स्ववाचा ॥ १ ॥

ईशावास्यस्य विवृतौ कृतायां रामशर्मणा ।

संपूर्णः षोडशो मन्त्रः प्रीयतां तेन राघवः ॥ २ ॥

अथ पुनरादित्यान्तर्यामिपुरुषोपासनामभेदेन वर्णयन्नैकात्म्यमुपसंहरति—हिरण्यमेनेति । हिरण्यमेन हिरण्यस्य विकारो हिरण्यं तदिव प्रकाशात्मकं तेन पात्रेण पिबन्ति रश्मयो रसान्यत्र स्थितास्तेन विम्बेन सत्यस्य । सत्यस्य सत्यमिति श्रुतेर्ब्रह्मणो मुखं मुखमिव मुखं प्रधानं रूपमपिहितमाच्छादितं सर्वजनैरज्ञातमस्ति । तथाऽपि यः प्रसिद्धोऽसौ प्राकृतजनानां परोक्ष आदित्ये सूर्यमण्डले स्वयंप्रकाशः सकलशक्त्याधारभूतः पुरुषः स वा अयं पुरुषः सर्वासु पुरुषेषु पुरिशय इति श्रुतेः । अन्तर्याम्यस्ति स पुनरसावित्यनेनावधारणं स एव ।

अथैतच्छब्दार्थोऽदःशब्दः । एष सर्वसमीपतरोऽहमिति प्रत्यक्षतः स्वानु-
भवं श्रुतिरधिकारिणे प्रदर्शयति । स यश्चायं पुरुषे यश्चासावादित्ये स
एक इति श्रुतेः । ॐ ॐकारवाच्यं स्वमाकाशमिव व्यापकं ब्रह्माहमस्मीति
भावः । एवमेव त्वमपि ब्रह्मरूपोऽसीति तात्पर्यम् ॥ १७ ॥ अत्रायं संग्राहकः
श्लोकः—

तेजोमयेनापिहितं स्वरूपं सत्यस्य विम्बेन सदा परं तु ।

भानावसौ यः पुरुषोऽस्ति सोऽहं ज्ञेयं विभु ब्रह्म सद्गोस्वरूपम् ॥१॥

ईशावास्यस्य विद्वतौ कृतायां रामशर्मणा ।

पूर्णः सप्तदशो मन्त्रः प्रीयतां तेन राघवः ॥ २ ॥

माध्यंदिनेशोपनिषद्रहस्यप्रकाशकं श्लोकसमूहमेतम् ।

कृत्वाऽर्पितं श्रीगुरुपादपद्मे पठत्यजस्रं स विमुक्तिर्मायात् ॥ १ ॥

ईशाख्योपनिषद्रहस्यविद्वति श्रीरामशर्माऽकृत

श्रीकृष्णात्रिकुलोद्भवः कविवरः श्रीसिद्धराजात्मजः ।

शाके खेटगुणाचलावनि १७३९ मिते यामीश्वरेऽब्दे मधौ

सेयं श्रीरघुवीरपादकमले भक्त्याऽर्पिता श्रीमति ॥ २ ॥

इति श्रीमद्विद्वन्मुकुटालंकारहीरश्रीराजयोगिवरिष्ठश्रीसिद्धेश्वरसूरिसूनुना

श्रीरामचन्द्रपण्डितेन विरचिता श्रीमाध्यंदिनीयेशावा-

स्योपनिषद्रहस्यविद्वतिः समाप्तिपत्रम् ॥

॥ ॐ तत्सत् ॥

आनन्दभट्टोपाध्यायकृतमीशावास्यभाष्यम् ।

ॐ दर्शपूर्णमासाद्यश्वमेधान्तं कर्मकाण्डं समाप्तमथेदानीं ज्ञानकाण्डं प्रस्तु-
यते—ईशा वास्यमिति । ईशा वास्यमित्यादीनां मन्त्राणामपि यथाकथंचन
कर्मसु विनियोगः किं न स्यादिति केनचित्पृष्ठ ऋचा पुरुषं ब्रह्माणं दक्षिणतः
पौरुषेण नारायणेनाभिष्टौति सहस्रशीर्षा पुरुषः सहस्राक्षः सहस्रपादित्यनेन
षोडशर्चेनेत्यादि । तत ईशा वास्यमित्यादिमन्त्राणां कर्मसु प्रमाणतोऽविनियो-
गात् । यागकल्पनायां तु विशेषं परिहृत्यैव यागकल्पना सा भवति नेतरेति
श्रीभगवच्छंकराचार्यो विरोधादेवाविनियोगस्तेषां मन्त्राणां कर्मणीति प्रति-
पादयति—ईशा वास्यमित्यादयो मन्त्राः कर्मस्वविनियुक्तास्तेषामकर्मशेषस्याऽऽ-
त्मनो याथात्म्यप्रकाशकत्वादिति । तमेवं सविस्तरं प्रतिपादयति—याथात्म्य-
मात्मनः शुद्धत्वापापविद्धत्वाशरीरत्वादि वक्ष्यमाणं कर्मणा विरुध्यत इत्यतो
युक्तस्तेषां कर्मस्वविनियोगः । न चैवंलक्षणत्वं याथात्म्यमुत्पाद्यं संस्कार्यं
कर्तृत्वं भोक्तृत्वं येन कर्मशेषता स्यात् । सर्वासामुपनिषदामात्मयाथात्म्यनि-
रूपणेनैवोपयोगाद्गीतानां मोक्षधर्माणां चैतत्परत्वात् । तस्मादात्मनोऽपृथक्त्वा-
कर्तृत्वादि शुक्लत्वादि नोपादाय तस्य लोकबुद्धिसिद्धानि कर्माणि विहितानि ।
यो हि दृष्टेन कर्मफलेन ब्रह्मवर्चसा वाऽदृष्टेन स्वर्गादिना वाऽनुमीयते । तत्र च
द्विजातिरहं लक्षणाद्यधिकारधर्मवानित्यात्मानं मन्यते । सोऽधिक्रियते कर्मस्वि-
त्यधिकारविदो वदन्ति । तस्मादेते मन्त्रा ह्यात्मनो याथात्म्यप्रकाशनेनाऽऽत्मवि-
षयाः । स्वात्मविकाराज्ञानं निवर्तयन्तः शोकमोहादिसंसारविच्छित्तिसाधन-
मात्मैकत्वादिविज्ञानमुत्पादयन्ति । एवमुक्तविषयसंबन्धप्रयोजनान्मन्त्रान्संक्षे-
पतो व्याख्यास्यामः । अस्य कृत्स्नस्याध्यायस्य दध्यङ्गुलार्धवर्ण ऋषिः ।
आत्मा देवता प्रतिमन्त्रं चेशावास्यं कुर्वन्नेवासुर्यानामेति तिस्रोऽनुष्टुभ
आत्मदेवत्या दध्यङ्गुलार्धवर्ण ऋषिः । अत्र च कंचन पुत्रं शिष्यं वा गर्भा-
धानादिभिः संस्कारैः संस्कृतशरीरमधीतवेदमुत्पादितपुत्रमिह जन्मनि जन्मा-
न्तरे वा यथाशक्त्यनुष्ठितयज्ञादिना क्षपितकल्मषं नित्यानित्यवस्तुविवेक-
वन्तं दैववशात्कथंचिदिहामुत्रार्थफलभोगविरागयुक्तं शमदमादिसंपन्नं मुमुक्षुं
शिक्षयति । स्वयमाचार्यस्वरूपा सती श्रुतिराह—ईशा वास्यमिति । ईश ऐश्व-
र्येऽस्य क्विवन्तं तृतीयान्तं रूपमीशेतीष्ट इतीदं तेनेशेशित्रेशा तेन पर-

मेश्वरेण परमात्मना सर्वजन्तूनामात्मभूतेन स्वेनाऽऽत्मनेशा वास्यं वसनि-
 वासे वास्यं निवसनीयं किमितीदं प्रत्यक्षादिभिः प्रतीयमानं साक्षिदृश्यं चेद-
 मात्मव्यतिरिक्तं सर्वमिदमीशा वास्यं सर्वेषु स्वकार्येषु स्वकारणभूते निवा-
 स्यम् । जगति पृथिव्यां जगत्यां जगत्युपलक्षिते जगति किंचेति चकारो भि-
 न्नक्रमः । जगति व्यक्तं च लोकप्रसिद्धं वस्तुजातं तत्सर्वमीशा वास्यं निवास्यं
 स्वेनाऽऽत्मनानिवास्यम् । किंच वस आच्छादनेऽहमेवेदं सर्वमिति परमसत्य-
 रूपेणेशा परमात्मनाऽनृतमिदं सर्वं वास्यं छादनीयमाच्छादनीयं कार्यस्य
 कारणसत्ताप्रकाशव्यतिरेकेणाऽऽरोपितस्याधिष्ठानप्रकाशव्यतिरेकेण पृथक्सत्ता-
 प्रकाशनाभावादेवेदं सर्वं जगदीशा वास्यम् । यतः प्रत्यगात्मनः सच्चिदानन्द-
 लक्षणपुरुषार्थरूपं स्वत एव सिद्धम् । तेन स्वस्मिन्नारोपितस्याहमिदं ममेदमि-
 त्येवमनात्मकस्य सर्वस्यानर्थभूतस्य जगतस्त्यक्तेन त्यागेन सर्वाधिष्ठानभूतस्व-
 स्वरूपयाथात्म्यानुभवसामर्थ्यसिद्धेन त्यक्तेन त्यागेनाऽऽत्मानं भुञ्जीथाः ।
 भुजोऽनवन इत्यस्य रूपम् । पालनेऽपि च्छन्दस्यात्मनेपदं भवत्यत आत्मानं
 भुञ्जीथाः पालयेथाः कृतं कृत्यं प्राप्तं प्रापणीयम् । आत्मलाभान्न परं विद्यत
 इति श्रुतेः । एवं त्यक्तेषणस्त्वं मा गृधः कस्यस्विद्धनम् । गृधु अभिकाङ्क्षायाम् ।
 कस्यस्वित्परस्य धनं मा गृधः । अभिकाङ्क्षां मा कार्षीर्धनविषयाभिकाङ्क्षां
 मा कार्षीरित्यर्थः । स्वित्पराति निपातो वितर्कवचनः । अस्य संपूर्णकामत्वादे-
 वान्यार्थविषयाकाङ्क्षा किनु कर्तव्या न कर्तव्येत्यर्थः । विचार्यमाणे तथावि-
 धस्यार्थस्याभावादेवाथवा मा गृधः कस्यचिद्धनमित्याक्षेपार्थो न कस्य-
 चिद्धनमस्ति यदृध्येत । आत्मैव सर्वमितीश्वरभावनाया सर्वं द्वैतमात्रं त्यक्तमत
 आत्मन एवेदमात्मन एव तु सर्वं परस्य कस्यचिसत्संबन्धित्वेन प्रतीयमा-
 नस्य स्वयं संबधित्वमापादयितुमभिकाङ्क्षां मा कार्षीः स्वव्यतिरेकेणातो
 मिथ्याविषयं ग्रहं मा कार्षीरित्यर्थः । एवमात्माविदः पुत्राद्येषणात्रयसंन्यासे-
 नाऽऽत्मज्ञाननिष्ठतयाऽऽत्मा रक्षितव्य इत्येष वेदार्थः । ॥ १ ॥

अथैतस्यार्थस्य ग्रहणस्य तु साधनत्वेनेदमुपदिशति—कुर्वन्नेवेहेति । इह
 कर्मभूमौ शतं समाः शतं वर्षाणि जिजीविषेद्यदि भवाञ्ज्जीवितुमिच्छे-
 तर्हि कर्माण्यग्निहोत्रादीनि कुर्वन्नेव भवाञ्ज्जीविषेच्छतं समा इति
 जीवतः पुरुषस्य जीवितं परमायुरनूद्य कुर्वन्कर्माणीत्यवधीयते । एवं त्वयि ना-
 न्यथेतोऽस्ति न कर्म लिप्यते नरे नराभिमानिनि त्वयि । एवं जीवति सति कर्म
 न लिप्यते कर्मणा न लिप्यत इत्यर्थः । नान्यथेतोऽस्ति । इतोऽस्माद्यथोक्तप्र-
 कारादन्यथा प्रकारान्तरं नास्ति । एको ज्ञानमार्गो द्वितीयः कर्ममार्ग एव

प्रकारद्वयादन्यत्प्रकारान्तरं नास्तीत्यर्थः । देवताभक्तिरप्युभयात्मिकैव । अतो न विरोधः । एवं चेदशुभं कर्म न लिप्यते । केचिदेवं योजयन्ति—इह लोके कर्माणि यज्ञेन दानेनेत्यादिना मुक्तिसाधनत्वेन विहितानि कर्माणि कुर्वन्नेव शतं समाः संवत्सराणि जिजीविषेदिति व्यत्ययः । एवमिहैवं त्वयि वर्तमाने सति तव मुक्तिरस्त्विति शेषः । नान्यथेतोऽस्ति । इतः प्रकारादन्यथा मुक्तिर्नास्तीत्येतदुक्तं भवति । यथा स्वर्गप्राप्तेर्नानाभूता विशेषास्तथा मुक्तेर्न मार्गभेदोऽस्त्यपि त्वेक एव मार्गो ज्ञानलक्षणः कर्म लिप्यते नास्ति येन प्रकारान्तरेण विद्यमानेन कर्म लिप्यते तथा प्रकारान्तरं नास्तीत्यर्थः । अतः शास्त्रविहितान्यग्निहोत्रादीनि कर्माणि कुर्वन्नेव जिजीविषेदिति । कथं पुनरिदमवगम्यत आद्येन मन्त्रेण ससंन्यासज्ञाननिष्ठोक्ता द्वितीयेन तदशक्तस्य कर्मनिष्ठेति ज्ञानकर्मणोर्विशेषोपरोधं पर्वतसर्षपवदेवोक्तं न स्मरसि किमित्याद्युक्तम् । यो जिजीविषेत्स कर्म कुर्वन्नेवेति । ईशा वास्यमिदं सर्वं यत्किंच जगत्यां जगत् । तेन त्यक्तेन भुञ्जीथा मा गृधः कस्य स्विद्धनमिति । तेन जीविते मरणे वा गृधि मा कुर्वित्यरण्यमियादिति पदमतो न पुनरियादिति व्यासशशासनात् । उभयोः फलभेदं च वक्ष्यति । इमौ द्वावेव पन्थानावनुनिष्क्रान्ततरौ भवतः । क्रियापथश्चैव पुरस्तात्संन्यासपथश्च तयोर्न्यास एवात्यरेचयदिति तैत्तिरीयके । द्वाविमावथ पन्थानौ यत्र वेदाः प्रतिष्ठिताः । प्रवृत्तिलक्षणो धर्मो निवृत्तिश्च सुभाषित इत्यादि पुत्राय विचार्य निश्चितमुक्तं श्रीवेदव्यासेन वेदाचार्येण । श्रीभगवता—लोकेऽस्मिन्द्विविधा निष्ठा पुरा प्रोक्ता मयाऽनघ । ज्ञानयोगेन सांख्यानां कर्मयोगेन योगिनामिति । विभागं चानयोर्दर्शयिष्यामः ॥ २ ॥

अथेदानीमविद्वन्निन्दाऽऽरभ्यते विद्वत्प्रशंसार्थम्—असुर्या नाम त इति । परमात्मभावमद्वयमपेक्ष्य देवादयोऽप्यसुरा असुषु रमन्त इति । तेषां संभूता लोका असुर्या नामशब्दः प्रसिद्धवचनस्ते लोकाः कर्मफलानि जन्मानि येषु लोक्यन्ते दृश्यन्ते भुज्यन्त इति । अन्धेनादर्शनात्मकेन तमसाऽज्ञानलक्षणेनान्धकारेणाऽऽवृता आच्छादितास्तान्स्थावरांस्ताल्लोकांस्ते प्रेत्य मृत्वेमं देहं परित्यज्याभिगच्छन्ति । यथाकर्म यथाश्रुतं ते तान्गच्छन्ति । ते क इति तानाह—ये के चाऽऽत्महनो जना इति । आत्मानं घ्नन्तीत्यात्महननमात्मभेददर्शनं तत्कुर्वन्ति ते केऽविद्वांसः स्वस्वरूपाविदस्तद्विपर्ययेण विद्वांसो मुच्यन्ते न त्वात्महनः ॥ ३ ॥

तर्हि तत्कीदृशमात्मतत्त्वमिति तदाह—अनेजदेकमिति । आत्मदेवत्या त्रिष्टुप् । अतिवेगवान्वायुः प्रसिद्धस्ततो हि वेगवत्तरं मनस्ततोऽप्य-

तिवेगवत्तरमात्मतत्त्वं कथं विरुद्धमिदमुच्यते निश्चलं जवीय इति । नैष दोषो निरुपाध्युपाधिमत्त्वोपपत्तेः । तत्र निरुपाधिस्वरूपेणोच्यते— अनेजदेकमिति । सोपाधिस्वरूपेणोच्यते—मनसो जवीय इति । मनसो-जवेनान्तःकरणस्य संकल्पादिलक्षणस्योपाधेरनुवर्तमानात्तत्र प्रवृत्तिश्च व्यर्थं पुरतः पुरतश्चाऽऽत्मतत्त्वं प्रकाशत इति ज्योतिर्ब्राह्मणे प्रसिद्धम् । इहैव दुःस्थस्य मनसो ब्रह्मलोकादिदूरसंकल्पनं नानागमनं क्षणमात्रादित्यतो मनसो जविष्ठत्वं लोके प्रसिद्धम् । तस्मिन्मनसि ब्रह्मलोकाद्विदूरं गच्छति प्रथमं प्राप्त इवाऽऽत्मचैतन्याभासो गृह्यते । अतो मनसो जवीय इत्याह—किंच नैनद्देवा आप्नुवन्निति । एतदात्मतत्त्वं देवा द्योतनसाधनत्वात्सर्वथाऽपि तदात्मतत्त्वं चक्षुरादीन्द्रियाणि देवा नाऽऽप्नुवन्न आप्नुवन्न विषयीकुर्वन्निति । प्रकाशविषयीकर्तुं वा श्रम एव ततस्तेभ्यो मनो जवीयः । मनोव्यवहारो व्यवहितत्वात् । नाऽऽभासमात्रमप्यात्मनो नैव देवतानां विषयो भवति यत्स्यान्मनसोऽपि पूर्वमर्षत्पूर्वमेव गतं व्योमवद्व्यापित्वात् । सर्वथाऽपि तदात्मतत्त्वं सर्वसंसार-धर्मवर्जितं स्वेन नीरूपेणाविक्रियं सदुपाधिकृताः सर्वाः संसारविक्रिया अनुभवतीवाविवेकिनां मूढानामेकमनेकमिव प्रतिदेहं प्रत्याचक्षते स्वत इत्येतदाह—तद्धावत इति । तद्यत्प्रसिद्धमात्मतत्त्वं तद्धावतो दूरं गच्छतोऽन्यान्मनोवागिन्द्रियप्रभृतीनात्मविलक्षणानत्येत्यतीत्य गच्छतीव । इवार्थं स्वयमेव दर्शयति—तिष्ठदिति । तिष्ठत्स्वयं सदित्यर्थः । तस्मिन्नात्मतत्त्वे सति चैतन्यस्वभावे मातरिश्वा मातर्यन्तरिक्षे श्वयत इति मातरिश्वा सर्वप्राणभृत्क्रियात्मकः । यदा सर्वाणि कार्यकारणजातानि यस्मिन्नोतानि प्रोतानि यत्सूत्रसंज्ञकं सर्वस्य जगतो विधारयितृ स मातरिश्वा । अपोऽप इति कर्मनाम । अपः कर्माणि प्राणिनां चेष्टालक्षणान्यग्न्यादित्यपर्जन्यादीनां ज्वलनदहनप्रकाशवर्षादिलक्षणानि यज्ञदानहोमादीनि दधाति स्थापयति विभजतीत्यर्थः । समष्टिव्यष्टिरूपो ह्यसौ वायुर्धारयतीति वा । भीषाऽस्माद्वातः पवत इत्यादि श्रुतिभ्यः । सर्वा हि कार्यकारणादिविक्रिया नित्यचैतन्यात्मस्वरूपे सर्वस्याऽऽदिभूते सत्येव भवन्तीत्यर्थः । न मन्त्राणां जामिताऽस्तीति पूर्वोक्तोऽर्थः ॥ ४ ॥

कंचिद्विशेषं दर्शयन्नाह—तदेजति । यस्तु सर्वाणि भूतानि यस्मिन्सर्वाणि भूतानीत्यात्मदेवत्यास्तिस्रोऽनुष्टुभः । तदेजति । तद्यत्प्रकृतमात्मतत्त्वंतदेजत्युपाधित एजति चलति । तन्नैजति । तदेव त्वात्मतत्त्वमतो नैजति नैव चलति । अचलमेव सञ्चलतीव भवतीत्यर्थः । तदूरे । वर्षकोटिकातैरप्यविदुषामप्राप्यत्वा-

सहूर एव । तत् उ एव अन्तिकेऽतिसमीपे विदुषामात्मत्वात्तदन्तिक एव । अत्यन्तसमीप एव न केवलं दूरेऽन्तिके तदन्तोऽस्य सर्वस्य जगतोऽन्तरात्मैव । एष त आत्मा सर्वान्तर इति श्रुतेः । अस्य सर्वस्य जगतो नामरूपक्रियात्मकस्य तदेव सर्वस्य बाह्यतो व्यापित्वादाकाशवान्निरतिशय-सूक्ष्मत्वादतो ज्ञानघन एवेति शासनान्निरन्तरम् ॥ ५ ॥

यस्तु शोधिततत्त्वंपदार्थो मुमुक्षुः सर्वाणि भूतान्यव्यक्तानि स्थावरान्तानि चेतनाचेतनान्यात्मानं त्वामन्वन्वेति सदा पश्यत्यात्मव्यतिरिक्तानि न प्रपश्यति । अपि त्वात्मन्यात्मत्वेन पश्यतीत्यर्थः । सर्वभूतेषु चाऽऽत्मानं तेषु सर्वेषु भूतेषु चाऽऽत्मानमनुपश्यति तेषामपि भूतानामात्मानमात्मतत्त्वं न पश्यति यथाऽस्य कार्यकरणसंघातरूपमात्मानं सर्वप्रत्ययसाक्षिभूतं सत्यं केवलम् । निर्गुणोऽनेनैव स्वरूपेणाव्यक्तानां स्थावरान्तानामहमे-वाऽऽत्मेति सर्वभूतेषु चाऽऽत्मानं यस्तु पश्यति । ततस्तस्माद्दर्शनाच्च विजुगुप्सते जुगुप्सां घृणां न करोति गुपू रक्षणे देहादिकं गोप्तुं न गच्छतीति वा । ज्ञानप्राप्तस्यैवानुवादोऽयम् । सर्वा हि घृणाऽऽत्मनोऽन्यद्द्रष्टव्यं पश्यतो भवति । आत्मानमेव त्वनन्तेषु विशुद्धं निरन्तरं पश्यतो न प्राणादिनिमित्तमस्तीति प्राप्तमेव ततो न विजुगुप्सत इति ॥ ६ ॥

इमेमवार्थमन्योऽपि मन्त्र आह । सर्वासां श्रुतीनामत्रैव तात्पर्यमिति प्रदर्शयितुम्-यस्मिन्सर्वाणि भूतानीति । यस्मिन्मन्त्रोक्त आत्मनि सर्वाणि भूतानि तान्येव भूतानि परमार्थदर्शनादात्मैवाभूदात्मैव संवृत्तः । परमार्थतो विजानत एवमात्मतत्त्वं विजानत एतत्तस्मिन्काले तस्मिन्नवस्थाविशेषे तत्र चाऽऽत्मनि को मोहः । मुह वैचित्ये को मोहः कः शोकः कः संसार एकत्वमनुपश्यतः । शोकमोहौ कामबीजमजानतो भवति न त्वात्मैकत्वं विशुद्धं गगनोपमं पश्यतः । को मोहः कः शोक इति । शोकमोहयोरविद्याकार्ययोः संसारमसंसारमित्य-ज्ञानयोराक्षेपेण संप्रदर्शनात्सकारणस्य संसारस्यात्यन्तमेवोच्छेदः प्रदर्शितो भवति ॥ ७ ॥

योऽयमतीतेन मन्त्रेणोक्त आत्मा किलक्षण इत्यपेक्षायामयं मन्त्रः प्रवर्तते-स पर्यगादिति । आत्मदेवत्या जगती । स यथोक्त आत्मा पर्यगात्परितः समन्ताद्गात्परितो गच्छति सर्वमवगच्छति व्याप्नोति च । आकाशव-ज्यापी शुक्रं शुच दीप्तौ शुचिमहीप्तिमदित्यर्थः । अकायमशरीरं लिङ्गशरीरवर्जि-तमव्रणमहतम् । अस्त्राविरं स्त्रावाः शिरा न विद्यन्ते यस्य तदस्त्राविरं कविः क्रान्तदर्शी नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टेत्यादिश्रुतेः । मनीषी मनस ईशिता सर्वज्ञ ईश्वर

इत्यर्थः । परिभूः सर्वेषामुपरि भवतीति परिभूः । स्वयमेव भवतीति स्वयंभूः ।
 एषामुपरि भवति यश्चोपरि भवति स स्वयमेव सर्वो भवतीति स्वयंभूः । स नि-
 त्यमुक्त ईश्वरः । यायातध्यतो यथातथा भावो यायातध्यं यथाश्रुतकर्मफलसा-
 धनतोऽर्थान्कर्तव्यपदार्थान्व्यदधादकरोद्विहितवान्यथानुरूपं व्यधादित्यर्थः ।
 शाश्वतीभ्यः सभाभ्यः संवत्सरात्मभ्यः प्रजापतिभ्य इत्यर्थः । अत्राऽऽद्येन मन्त्रेण
 सर्वेषणापरित्यागाज्ज्ञाननिष्ठोक्ता । प्रथमो वेदार्थः । ईशा वास्यमित्यादिना
 मा गृधः कस्यस्विद्धनमिति । अज्ञानिनां जिजीविषूणां ज्ञाननिष्ठासंभवे
 सति कुर्वन्नेव कर्माणि जिजीविषेज्जिजीविषेरिति कर्मनिष्ठा । द्वितीयो वेदार्थः ।
 अनयोश्चिरंतनयोर्मन्त्रः प्रदर्शितः—सोऽकामयत जाया मे स्यादिति तस्या-
 ज्ञानिनः कर्माणि । मन एवास्याऽऽत्मा वाग्जायेत्यादिवचनात् । अज्ञत्वं का-
 मित्वं च निश्चितमवगम्यते । तथाचाऽऽत्मस्वरूपावस्थानं जायाद्येषणासं-
 न्यासेनाऽऽत्मविदा कर्मनिष्ठाप्रातिकूल्येनाऽऽत्मस्वरूपनिष्ठैव दर्शनात् । किं
 प्रजया करिष्यामो येषां नोऽयमात्माऽयं लोक इत्यादिना यज्ज्ञाननिष्ठा-
 संन्यासिनस्तेऽसुर्या नाम त इत्यादिनाऽविद्वन्निन्दाद्वारेणाऽऽत्मनः
 स पर्यगादिति वदतो मन्त्रैरुपादिष्टोः यत्र तत्राधिकृता न कामिन इति । यथा
 च श्वेताश्वतराणां मन्त्रोपनिषदि—अत्याश्रमिभ्यः परमं पवित्रं प्रोवाच
 सम्यगृषिसंघजुष्टमित्यादि विभज्योक्तम् । ये तु कर्मनिष्ठाः कर्म कुर्वन्त
 एव जिजीविषवस्तेभ्य इदमुच्यते—अन्धं तम इत्यादिना । कथं पुनरिदं
 भवगम्यते साध्यसाधनभेदोपमर्शनम् । यस्मिन्सर्वाणि भूतान्यात्मैवाभूद्विजा-
 नतः । तत्र को मोहः कः शोक एकत्वमनुपश्यतः । यदात्मैकत्वविज्ञानं
 तत्र केनचिदपि कर्मणा ज्ञानान्तरेण वा स मूढः समुच्चिचीषति । भवतु
 समुच्चिचीषयाऽविद्वन्निन्दा । तत्र च यस्य येन समुच्चयः संभवति न्यायतः
 शास्त्रतो वा तदिहोच्यते । दैवं वित्तं देवतादिज्ञानं कर्मसंबन्धित्वेनो-
 पन्यस्तेन परमात्मविज्ञानं विद्यया देवलोक इति पृथक्फलाश्रयणात्ततो
 ज्ञानकर्मणोरिहैकैकानुष्ठाननिन्दा समुच्चिचीषया निन्दापरैकैकस्य पृथक्फलाश्रय-
 णाद्विद्यया तदारोहन्ति विद्यया देवलोकः । तत्र दक्षिणा यन्ति कर्मणा
 पितृलोक इति । न हि शास्त्रविहितं किंचिदकर्तव्यतामियात् ॥ ८ ॥

अन्धं तमः प्रविशन्ति । षडनुष्टुभः । आत्मदेवत्याः । अन्धं तमोऽदर्शना-
 त्मकं तमः प्रविशन्ति । के येऽविद्यामविद्या कर्मेत्यर्थः । अविद्यामग्निहोत्रा-
 दिलक्षणामेव केवलमुपासते । तत्पराः सन्तोऽनुतिष्ठन्तीत्यभिप्रायः । ततो भूय
 इव ते तमः । ततस्तस्मादन्धात्मकाद्भूय एव बहुतरमेव तमः प्रविशन्ति ते

क इति । य उ विद्यायां रता ये तु कर्म हित्वा य उ एव विद्यायामेव रता ज्ञान एव रतास्ततो बहुतरमेव तमः प्रविशन्ति । अनन्दा नाम ते लोका अन्येन तमसाऽऽवृताः । तांस्ते प्रेत्याभिगच्छन्ति अविद्वांसोऽबुधा जना इति श्रुतेः ॥ ९ ॥

अत्रावान्तरफलभेदं विद्याकर्मणोः समुच्चये कारणमाहान्यथा फल-
चदफलचतोः संनिहितयोरङ्गाङ्गितैव स्यादिति—अन्यदेवाऽऽहुरिति
अन्यत्पृथगेव विद्यया क्रियते फलमित्याहुः । अन्यदेवाऽऽहुरविद्यया
कर्मणाऽन्यदेव फलं क्रियत इत्याहुर्वेदाः कर्मणा पितृलोको विद्यया
देवलोक इत्यादयः । इत्येवं शुश्रुम श्रुतवन्तो वयं धीराणां धीमतां
वचनं शुश्रुमः । य आचार्या नोऽस्मभ्यं तत्कर्म च ज्ञानं च विचचक्षिरे
व्याख्यातवन्तस्तेषामयमागमः पारम्पर्यागत इत्यर्थः ॥ १० ॥

यत एवं विद्यां चाविद्यां चेति देवताज्ञानं कर्म चेत्यर्थः । यस्तद्वेद तदुभयं
ज्ञानं कर्म च सहैकेन रूपेणानुष्ठेयं यो वेद तस्यैव समुच्चयकारिण एकपुरुषार्थ-
संबन्धक्रमेण किं स्यादित्युच्यते—अविद्यया मृत्युं तीर्त्वेति । अविद्यया कर्म-
णाऽग्निहोत्रादिना मृत्युं स्वाभाविकं रागतः क्रियमाणं कर्म ज्ञानं च मृत्युश-
ब्दवाच्यं तदुभयं तीर्त्वाऽतिक्रम्य विद्यया वेदान्तज्ञानेनामृतं देवतात्मभावमश्नुते
व्याप्नोति । तद्वदत्रामृतमश्नुते यद्देवतात्मगमनम् ॥ ११ ॥

अधुना व्याकृताव्याकृतोपासनयोः समुच्चिचीषया प्रत्येकं निन्दोच्यते—
अन्धं तम इति । अन्धं तमः प्रविशन्ति के येऽसंभूतिं संभवनं संभूतिः सा
यस्य कार्यस्य संभूतिस्तस्या अन्याऽसंभूतिः प्रकृतिः प्रक्रियते कार्यं यया
प्रकृतिः कारणमव्याकृताख्यां तामसंभूतिमव्याकृताख्यां प्रकृतिकारणमविद्यां
कामकर्मबीजभूतामदर्शनात्मिकामुपासते ते तदनुरूपमेव फलं तमोऽदर्शना-
त्मकं प्रविशन्ति । ततस्तस्मादपि भूयो बहुतरमिव तमः प्रविशन्ति । के ये
उ एव संभूत्यां रताः संभूत्यां कार्यब्रह्मणि हिरण्यगर्भाख्य एव रतास्ते
ततो भूय इव तमः प्रविशन्ति ॥ १२ ॥

अथाधुनोपासनयोः समुच्चयकरणायावयवफलभेदमाह—अन्यदेवाऽऽहु-
रिति । अन्यदेव पृथगेवाऽऽहुः फलं संभवात्संभूतेः कार्यब्रह्मोपा-
सनादणिमाद्यैश्वर्यलक्षणं फलमाहुर्वेदाः । तथाऽन्यदाहुरसंभवादसंभूतेरव्या-
कृतादव्याकृतोपासनादन्यदेव फलमाहुः । अन्धं तमः प्रविशन्तीति शुश्रुम ।
श्रुतवन्तो वयं धीरा ये नस्तद्विचचक्षिरे । य आचार्या धीराणां वचनं विचच-
क्षिरे । व्याकृताव्याकृतोपासनाफलवचनं व्याख्यातवन्त इत्यर्थः ॥ १३ ॥

यत एवमतः समुच्चयः संभूत्योर्युक्त एवैकपुरुषार्थत्वादित्याह—

संभूतीं च विनाशं च यस्तद्वेदोभयं सह विनाशेन मृत्युर्नाशो धर्मो यस्य स तेन विनाशधर्मणा हिरण्यगर्भोपासनेनैश्वर्यप्राप्तिद्वाराऽनैश्वर्यधर्मकामादि-
दोषजातं च मृत्युं तीर्त्वा संभूत्या । अत्राकारलोपश्छान्दसः । असंभूत्याऽसं-
भूत्युपासनयाऽव्याकृतोपासनेनामृतं प्रकृतिलयलक्षणं कारणत्वप्राप्तिलक्षणममृ-
तमश्नुत इति ततश्च पुनः संसारो भवतीत्येवमपरं विद्याकर्मसमुच्चये फलमाभि-
हितम् । तत्र को मोहः कः शोक एकत्वमनुपश्यत इति । स्वतन्त्रस्य सर्वकर्मसंन्या-
सपूर्वस्य सम्यग्ज्ञातस्य फलमभिहितमेवं द्विःप्रकारः प्रवृत्तिनिवृत्तिलक्षणो
वेदार्थोऽनेन प्रकाशितः । प्रवृत्तिलक्षणस्य वेदार्थस्य विधिप्रतिषेधलक्षणस्य
कृत्स्नस्य प्रकाशने प्रवर्ग्यान्तं ब्राह्मणमुपयुक्तम् । निवृत्तिलक्षणस्य प्रकाशने
विद्यामुपासत इति । तत ऊर्ध्वं बृहदारण्यकं तत्रापि प्राणादिविषयोपासनं न
परं किञ्चिदन्यन्निर्गुणब्रह्मपरमिति विभज्य दर्शनीयम् । कार्यं सगुणब्रह्मोपा-
सनावश्यकजातं चान्धं तमः प्रविशन्ति येऽविद्यामुपासत इत्यादिषण्मन्त्रप्रका-
शितार्थस्य प्रकाशन उपयुक्तमितरत्सर्वं निर्गुणतत्त्वंकनिष्ठमिति । विद्यां चाविद्यां
च यस्तद्वेदोभयं सह । अविद्यया मृत्युं तीर्त्वा विद्ययाऽमृतमश्नुत इति यदुक्तं
तत्र केन मार्गेणामृतत्वमश्नुत इत्यर्चिरादिमार्गेणेत्युच्यते ॥ १४ ॥

एवं यथोक्तोपासनं कुर्वन्नुपासकः स्वदेहस्यान्तकाले प्राप्त आत्मनोऽमृतत्व-
प्राप्तिद्वारभूतमादित्यं याचते-हिरण्यमेन पात्रेणेति । आदित्यदेवत्याऽनुष्टुब्हे पूषन्हे
सूर्यास्मत्पोषक हिरण्यमेन ज्योतिर्मयेन पात्रेणाऽऽधारभूतेन सत्यस्याऽऽदित्यम-
ण्डलस्थस्य ब्रह्मणोऽपिहितं मुखं द्वारमपिहितम् । हिरण्यमेन पात्रेण द्वारस्यापिधानं
कृतम् । अतस्तत्त्वं पूषन्नपावृणु पूषंस्तत्पिधानं त्वमपावृण्वपगमय । सत्यधर्माय
सत्यस्य तवोपासनादहमपि सत्यधर्मो जातः । सत्यं धर्मो यस्य स सत्यधर्मा-
तस्मै सत्यधर्माय मह्यं तदपावृणु । यद्वा व्यत्ययः । सत्यधर्माय सत्यधर्मस्य
तद्वृष्टये ॥ १५ ॥

पूषन्नेकर्ष इति । सूर्यदेवत्या त्रिष्टुप्पोषणात्पूषा रविस्तत्संबोधनं हे एकर्षे
त्वया सर्वस्य संयमनाद्यमो हे यम सूर्य सुष्टीरणात्सूर्यस्तत्संबोधनं प्रजापते-
रपत्यं प्राजापत्यस्तत्संबोधनं हे प्राजापत्यैवं संस्तूय प्रार्थयते-व्यूह रश्मीनििति ।
रश्मीन्व्यूह विगमय समूह तेजस्तेजस्तापकं यज्ज्योतिस्तज्ज्योतिस्तत्स-
मूहमेकी कुरु । यत्ते रूपं कल्याणतमं तत्ते पश्यामि । ते तव यत्क-
ल्याणतमं मङ्गलतमं रूपम् । तत्ते तव प्रसादात्तद्वपमहं पश्यामि । किञ्च
योऽसावसौ पुरुषः सोऽहमस्मि । योऽसौ मण्डलस्थो व्याकृतावयवो यः पुरुषः

पुरुषा आहुः पूर्णत्वाद्वा पुरुषः सोऽहमस्मीत्यादित्यमेकीकृत्य पश्यामीति॥१६॥

एवं ब्रह्मोपासकस्य योगिनः शरीरपातोत्तरकालं शरीरं यद्भवति तदाह—

वायुरनिलमिति । लिङ्गोक्तदेवत्वं यजुर्वायुः प्राणोऽनिलं सूर्यात्मममृतमधिदैवतं स्वप्रकृतिं हिरण्यगर्भाख्यं प्राणं प्रतिपद्यते । अथानन्तरमिदं प्रतीयमानं शरीरमशौ हुतं भस्मान्तं भवति । कृतप्रयोजनत्वात् । इदानीं योगिनो बलभूतं प्रभूतं सर्ववेदसारं सर्ववेदमयमक्षरं कथ्यते—ओमित्यवतेराप्नोतेर्वा । ओमिति परमाक्षरस्य योगिनो बलभूतस्य परस्य ब्रह्मणः प्रणवाख्यस्य स्थूलादिगुणयुक्तस्य ब्रह्मा ऋषिश्छन्दो गायत्रं परमात्मा देवता । शब्दब्रह्मारम्भे विनियोगः । अपि च यागहोमादिषु शान्तिपौष्टिककर्मसु चान्येष्वपि काम्यनैमित्तिकादिष्वपि सर्वेष्वस्योकारस्य विनियोगः । ओमिति परब्रह्मणो नामनिर्देशः । ओं तद्ब्रह्मेत्यादिश्रुतेः । ब्रह्मविष्णुशिवपरब्रह्मात्मकोऽकारोकारमकारार्धमात्रात्मकोऽयमोकारएवान्त्यकाल उत्तारक इति दर्शयति आत्मरूपश्च ॐकारस्ततस्तेन ततम् । इदानीं कृतं स्मारयति—कृतं स्मर इति । लिङ्गोक्तदेवत्वं यजुः । क्रतो क्रतुः संकल्पोऽनेन संकल्पविषयो योगिभिर्लक्ष्यते । हे क्रतो हे श्रीभगवन्मध्ये स्मर कृतं ब्रह्मचर्ये मया कृतं तत्स्मर न विस्मर्तव्यम् । हे क्रतो गार्हस्थ्ये मया यत्कृतं तच्च स्मर । पुनश्च यत्साधु कृतं तत्सर्वं कृतं स्मर कृतं स्मरेति । आदरार्थं पुनर्वचनम् । अथवा क्रतुशब्देन यज्ञः संबोध्यते हे क्रतो हे यज्ञ । यज्ञशब्दोपलक्षितो यज्ञाध्यक्षो यज्ञहविर्भागभुक्श्रीभगवान्विष्णुः संबोध्यते श्रीभगवान्विष्णो कृतं स्मर मया कृतं त्वया कारितं स्मर कृतं स्मर कृतं स्मर कृतं स्मरेति ॥ १७ ॥

मार्गे याचते—अग्ने नयेति । आग्नेयी त्रिष्टुप् । हे श्रीभगवन्मध्ये हे सर्वज्ञ नय सुपथा दक्षिणमार्गनिवृत्त्यर्थं सुशब्दः शोभनेन मार्गेण देवयानेनास्मान्नय प्रापय । राये धनाय कर्मज्ञानफलोपभोगाय वा । अस्मान्यथोक्तज्ञानकर्मकारिणो नयेति संबन्धः । हे देव विश्वानि सर्वाणि कर्माणि वयुनानि कर्माणि प्रज्ञानानि तदनुष्ठितानि च विद्वाञ्ज्ञानवांस्त्वं सुपथा नयेति संबन्धः । किंच—युयोध्यस्मज्जुहुराणमेनः । अस्मदस्मत्तः सकाशाज्जुहुराणं कुटिलं कुटिलवञ्चनात्मकमेनस्तत्कृतं चैनः पापं युयोधि योधय पृथक्कुरु । तच्चे विशुद्धाः सन्त इष्टं फलं प्राप्नुयामेत्यभिप्रायः । किंतु वयमिदानीं किमपि कर्तुं न शक्नुमः । अपि तु भूयिष्ठां बहुतरां नमर्त्तुं नमस्कारवचनं ते तुभ्यं विधेम कुर्मः । केवलनमस्कारवचनेन परिचरेभेत्यर्थः ॥ १८ ॥

वन्देऽहं मङ्गलात्मानं भास्वन्तं वेदविग्रहम् ।

याज्ञवल्क्यं मुनिश्रेष्ठं कृष्णं हरिहरं प्रभुम् ॥ १॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यवर्यश्रीवासुदेवपुरीपूज्यपादपरमकारु-

ण्यासादितश्रीकृष्णभक्तिसाम्राज्यस्य श्रीमज्जातवेदभट्टोपाध्या-

यस्य सूनुना चतुर्वेदिश्रीमदानन्दभट्टोपाध्यायेन विरचिते

काण्ववेदमन्त्रभाष्यसंग्रहे चत्वारिंशोऽ-

ध्यायः ॥ ४० ॥

॥ ॐ तत्सत् ॥

अथानन्ताचार्यकृतमीशावास्यभाष्यम् ॥

सर्ववेदैकसंवेद्यं हरिं देवशिखामणिम् ।

देशतः कालतश्चैव गुणतोऽनन्तमाश्रये ॥ १ ॥

चत्वारिंशे त्विहाध्याये परमात्मनिरूपणम् ।

क्रियते शोकमोहादिवर्जितैः परलक्षणैः ॥ २ ॥

ईशा वास्यमित्यस्याध्यायस्य कर्मसु विनियोगो नास्ति । किंतु शुद्धत्वैक-
त्वापापविद्धत्वाशरीरत्वसर्वगतत्वाद्यात्मयाथात्म्यप्रतिपादकत्वम् । तस्माद्विहि-
तकर्मणा शुद्धान्तःकरणस्याधिकारिण आत्मस्वरूपप्रकाशनेन शोकमोहादि-
साधनमज्ञानं निवर्त्य स्वरूपं दर्शयतीत्यभिधेयसंबन्धप्रयोजनवानिति व्याख्या-
यते । ईशा वास्यमात्मदेवत्योऽनुष्टुप्छन्दस्कोऽध्यायो दध्यङ्ङाधर्वण ऋषि-
र्द्रष्टा । गर्भाधानादिसंस्कारसंस्कृतमधीतवेदं जनितसुतं यथाशक्तिकृतयज्ञं निष्पापं
निस्पृहं यमनियमोपेतं मुमुक्षुमुपसन्नं शिष्यं पुत्रं वा ऋषिरुपदिशन्नाह—ईशेति ।
ईश ऐश्वर्ये किवन्त ईष्ट इतीदं । सर्वस्येशिता परमेश्वरः । स हि सर्वजन्तूनामा-
त्मत्वात्सर्वमीष्टे । तेनाऽऽत्मनेशा परमेश्वरेणेदं सर्वं प्रत्यक्षप्रमाणसिद्धं विश्वं
वास्यम् । वस आच्छादने । ऋहलोर्ण्यदिति ण्यत्प्रत्ययो णित्वात्स्वरितः ।
आच्छादनीयं सर्वं तेन व्याप्तमित्यर्थः । स एवाधस्तात्स एवोपरिष्ठात् । अन्त-
र्बहिश्च तत्सर्वं व्याप्य नारायणः स्थित इत्यादिश्रुतेः । इयद्वा इदं सर्वमीशा
परब्रह्मणा वास्यं वस निवासे वासितमुत्पादितं स्थापितं नियमितं
च । यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते येन जातानि जीवन्ति । यमयत्येष त
आत्माऽन्तर्याम्यमृत इत्यादिश्रुतेः । न केवलं प्रत्यक्षगम्यमीशा वास्यमपि तु
सावरणं ब्रह्माण्डमित्याह—यदिति । यत्किञ्चिच्छ्रुतिप्रमाणसिद्धं जगत्यां जगत्
स्थावरजङ्गमात्मकं शेषं विश्वमीशेनोत्पादितं स्थापितं नियमितं चेत्यर्थः ।
अतः कारणात्तेनेशा त्यक्तेन विस्मृष्टेन दत्तेन स्वाहृष्टानुसारिणा विषयेण
भुञ्जीथा भोगाननुभवेः । इतोऽधिकं मा गृधो गृधु अभिकाङ्क्षायां मा काङ्क्षीः ।
इतो ममाधिकं भवत्विति धियं त्यजेत्यर्थः । परमात्माधीनत्वेन त्वदिच्छाया
व्याहृतत्वादिति भावः । एवं सद्गनं कस्यस्वित्स्वित्तिदिति निपातो वितर्के न
कस्यापीत्यर्थः । स एष सर्वस्य वशी सर्वस्येशानः सर्वमिदं प्रशास्ति यदिदं
किञ्चेत्यादिश्रुतेर्मुख्यदाता परमेश्वरो न स्वाभिसंबन्धालिङ्गितमन्यत्पाणिजात-
मिति वैराग्येण भवितव्यमिति तात्पर्यम् ॥ १ ॥

इदानीं चित्तशुद्धयर्थं विहितमवश्यमनुष्ठेयमित्याह—कुर्वन्नेवेति । कर्माण्य-
शिहोत्रादीनि निष्कामाणि मुक्तिहेतुकानि कुर्वन्नेवेह लोके शतं समाः शतवर्षप-
र्यन्तं जिजीविषेत् । पुरुषव्यत्ययः प्रकरणात् । त्वं जिजीविषेर्जीवितुमिच्छेः ।
भवाञ्जिजीविषेदिति वा । पुरुषायुषस्य शतवर्षमितत्वाच्छतग्रहणं काला-
ध्वनोरत्यन्तसंयोग इति द्वितीया । यावच्छक्ति कर्तव्यं न कदाऽपि त्याज्यमिति ।
कर्मण्येवाधिकारस्ते मा फलेषु कदाचन । मा कर्मफलहेतुर्भूर्मा ते सङ्गोऽस्त्वकर्म-
णीति । ब्रह्मण्याधाय कर्माणि सङ्गं त्यक्त्वा मनीषिणः । लिप्यते न स पापेन
पद्मपत्रमिवाम्भसेति भगवद्वचनात् । त्वयीति विभक्तिव्यत्ययस्तैवैवं कर्म
कुर्वतो जिजीविषतो मुक्तिरस्तीति शेषः । इतः प्रकारादन्यथा प्रकारान्तरेण
मुक्तिर्नास्तीत्ययमभिप्रायः स्वर्गादिप्राप्तौ यथा नानोपायाः सन्ति न तथा
मुक्तावित्यर्थः । ब्रह्मार्पणबुद्ध्या कृतकर्मणा शुद्धान्तःकरणस्यैव मुक्तिरिति
भावः । ननु कर्मणोऽवश्यं फलेन भाव्यं कथं मुक्तिरित्याह—न कर्मेति ।
मुक्त्यर्थं क्रियमाणं कर्म नरे मनुष्ये त्वयि न लिप्यते न बध्यते । स्वोचितेना-
संकल्पितफलेन कर्मणा भगवन्तमाराधयन्तं नरमपि त्वां न प्रागुत्तरकर्म
बाधत इत्यर्थः । मुक्तिकारणान्तःकरणशुद्ध्यापादकत्वेनोपक्षीणशक्तित्वात् ।
उक्तं हि—द्वाविमावथ पन्थानौ यत्र वेदाः प्रतिष्ठिताः । प्रवृत्तिलक्षणो धर्मो
निवृत्तौ च विभाषित इति ॥ २ ॥

अथ काम्यपरान्निन्दति—असुर्या इति । ये के च ये केचिज्जना आत्महन
आत्मानं घ्नन्ति संसारे संबन्धयन्तीत्यात्महनोऽविद्वांसः काम्यकर्मपरा
आत्महन्तारस्ते प्रेत्य मृत्वा ताल्लोकानभिगच्छन्ति । अभिराभिमुख्ये ते के ये
लोका असुर्या असुराणामिमेऽसुर्या असुषु प्राणेष्वेव रमन्त इत्यसुराः प्राणपो-
षणमात्रपरा अज्ञानिनः केवलविषयासक्तास्तैः प्राप्या असुर्याः कीदृशा
अन्धेन तमसाऽज्ञानात्मकेन तमसाऽऽवृता आच्छादिता अज्ञानाधिक्य-
कारिणोऽनात्मज्ञाः पुनः पुनर्जायन्ते म्रियन्ते चेत्यर्थः । उक्तं हि भगवता श्रीगी-
तायाम्—कर्मजं बुद्धियुक्ता हि फलं त्यक्त्वा मनीषिणः । जन्मबन्धविनिर्मुक्ताः
पदं गच्छन्त्यनामयमिति । अनेकचित्तविभ्रान्ता मोहजालसमावृताः । प्रसक्ताः
कामभोगेषु पतन्ति नरकेऽशुचाविति । तस्माद्यथायोगं वर्णाश्रमविहितकर्मणा
भगवन्तमाराधयन्तत्प्रसादेन निवृत्तस्वान्तःकलुषो जातवैराग्य आत्मविन्मुक्तो
भवतीति प्रघट्टकार्थः । ब्रह्मविदाम्भोति परं तमेवं विद्वानमृत इह भवति नान्यः
पन्था अयनाय विद्यते ॥ ३ ॥

एवं त्वयि नान्यथेतोऽस्तीत्यादिश्रुतिभिर्ब्रह्मज्ञानमेव मोक्षसाधनमित्यु-
क्तम् । तद्ब्रह्म किंविधमित्यत आह—

अनेजदिति । त्रिष्टुप्छन्दस्केयमृक्तब्रह्म । अनेजत् । एजृ कम्पने नैज-
तीत्यनेजत् । अकम्पमानोऽभयमचलदिति केचित्तात्वेन मनसो जवीय इत्यु-
त्तरविरोधोऽजरोऽमृतोऽभयो ब्रह्मेति श्रुतेश्च । एकं समाधिकरहितम् । न तत्स-
मश्चाभ्यधिकश्च दृश्यत इति श्वेताश्वतरोक्तेः । यद्वा सर्वभूतेषु विज्ञानघनरूपे-
णैकम् । एको देवः सर्वभूतेषु गूढः सर्वव्यापी सर्वभूतान्तरात्मेति श्रुतेः । मनसो-
जवीयो मनो हि वेगवत्प्रसिद्धं ततोऽपि जवीयो वेगवत्तरं जवोऽस्यास्तीति जव-
वदत्यन्तं जववदिति जवीय ईयसुनि कृते विन्मतोलुङ्गिति मनुषो लुग्देहस्थस्य
मनसो दूरस्थब्रह्मलोकादिसंकल्पनं क्षणमात्राद्भवतीति मनसो वेगवत्तरत्वं
तस्याप्यगम्यत्वाद्ब्रह्म मनसो जवीय इत्युपपद्यते । किंच देवा ब्रह्माद्या अप्येन-
द्ब्रह्म नाऽऽप्नुवन्कात्स्न्येनाजानन् । देवा द्योतमानाश्चक्षुरादयोऽप्येनान्नाऽऽ-
प्नुवन्न गोचरी कुर्वन्तीति केचित् । तत्तु मनोगम्यत्वादेवापीह स्थितम् । पूर्वं सर्व-
जगत्कारणम् । यतो वा इमानि भूतानि जायन्त इति श्रुतेः । अर्षत् ऋष गतौ,
अर्षतीत्यर्षज्ज्ञानस्वरूपं सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मेति श्रुतेः । किंच लोकविलक्षणम् ।
लक्षणान्तरमाह—तिष्ठदिति । तिष्ठतीति तिष्ठत्स्वस्थाने स्थितमपि सर्वगत-
त्वाद्धावतो द्रुतं गच्छतोऽन्यान्मनआदीनत्येत्यतिक्रम्य तिष्ठत्यचिन्त्यश-
क्तिकमित्यर्थः । किंच मातरिश्वा मातर्यन्तरिक्षे श्वयति वर्धत इति मातरिश्वा
वायुः । द्रुओश्च गतिवृद्धयोरिति धातुः । तस्मिन्ब्रह्मण्यपः कर्माणि दधाति
धारयति । अप इति कर्मनाम कार्यकारणजातानि यस्मिन्नोतानि प्रोतानि यश्च
सूत्रसंज्ञः सर्वस्य जगतो विधारयिता सर्वप्राणभृच्चेष्टकः सोऽपि वायुः प्राणिनां
चेष्टालक्षणानि कर्माणि तस्मिन्ब्रह्मणि स्वाधिष्ठाने सति दधाति सर्वचेष्टको
वायुस्तस्यापि चेतयितुं ब्रह्मेत्यर्थः । भीषाऽस्माद्वातः पवत इत्यादिश्रुतेः । यद्वा
मातरिश्वा वायुरपः कर्माण्याप्यन्ते प्राप्यन्ते सुखदुःखानि याभिस्ता अपः
कर्माणि । आप्नोतेर्हस्वश्चेति क्तिप् धातोर्हस्वश्च । तानि कर्माणि यज्ञहोमादी-
नि यस्मिन्दधाति स्थापयति । सर्वप्राणिकर्माणि समर्पयतीत्यर्थः । देवा गातु-
विदो गातुं विच्चा गातुमितमनसस्पत इमं नो देवदेवेषु यज्ञ ५ स्वाहा वाचि
स्वाहा वातेधा इति समिष्टयजुर्मन्त्रे वायुस्थत्वोक्तेः सर्वकर्माणि तावद्वायौ
स्थाप्यन्ते समिष्टव्यष्टिरूपोऽसौ वायुरपि तानि सर्वाणि तस्मिन्दधात्यतो
यागहोमादीनां कर्मणां परमास्पदत्वं ब्रह्मलक्षणमित्यर्थः ॥ ४ ॥

रहस्यं सकृदुक्तं न चित्तमारोहतीति पूर्वमन्त्रोक्तमपि पुनर्वदति—तदिति ।
अनुष्टुप्त्रिष्टुप्तकृतमात्मतत्त्वमेजति चलति तदैव नैजति च । स्वतो नैव
बिभेति । अभयमेव सन्मूढदृष्ट्या बिभेति च यद्वैजतिरन्तर्भावितण्यर्थः ।

तदेजयति दुष्टांस्तदेव नैजयति सदाचारानिति शेषः । परित्राणाय साधूनां विनाशाय च दुष्कृताम् । धर्मसंस्थापनार्थाय संभवामि युगे युग इति स्मृतेः । किंच तदूरे दूरदेशेऽस्ति तदु तदेवान्तिके समीपेऽप्यस्ति सर्वगतत्वात् । यद्वा तदूरेऽविदुषामब्दकोट्याऽप्यप्राप्यत्वादूर इवेत्यर्थः । तद्वन्तिके विदुषां हृद्यव-
भासमानत्वादन्तिक इव न केवलं दूरेऽन्तिकेऽस्ति । किंत्वस्य सर्वस्य नामरू-
पक्रियात्मकस्य जगतोऽन्तरभ्यन्तरे तदेवास्ति । अस्य सर्वस्य बाह्यतो बहिरपि
तदु तदेवास्त्याकाशवद्वापकत्वात् । अन्तर्बहिश्च तत्सर्वं व्याप्य नारायणः
स्थित इति श्रुतेः । यद्वाऽस्य मन्त्रस्यार्थान्तरम् । पूर्वं कारणरूपमुक्तमिदानीं कार्य-
रूपमुद्दिशति—तदिति । तदात्मतत्त्वमेजति सर्वजन्तुरूपेण स्थितं सञ्चलति
तदेव नैजति—स्थावररूपावस्थं न चलति तदूर आदित्यनक्षत्ररूपेण स्थित-
त्वात् । तदु अन्तिके धरादिरूपेण स्थितत्वात् । अस्य सर्वस्य प्राणिजातस्या-
न्तर्मध्येऽन्तर्यामिरूपेण स्थितं तदेव यो विज्ञाने तिष्ठन्विज्ञानादन्तरो यं विज्ञानं
न वेद यस्य विज्ञानं शरीरं यो विज्ञानमन्तरो यमयतीति श्रुतेः । अस्य
सर्वस्य जगतो बाह्यतस्तदु तदेव कालरूपेण विद्यमानत्वात् । अन्तर्बहिः
पुरुषः कालरूप इति स्मृतेः । चेतनाचेतनरूपमनन्तं ब्रह्मैवेत्यर्थ एवमुपासितु-
र्चिरादिमार्गेण गमनं नास्ति । इहैव ब्रह्मप्राप्तिः । न तस्य प्राणा उत्क्रामन्त्य-
त्रैव समवलीयन्ते । ब्रह्मैव सन्ब्रह्माप्येतीत्यादिश्रुतेः । तद्वन्तिक इत्यत्र उका-
रोऽपृक्तोऽस्पर्शादिति प्रातिशाख्येन संधिः ॥ ५ ॥

अथोपासनाप्रकारमाह—यस्तिवति । अनुष्टुभ्यः पुनरधिकारी सर्वाणि
भूतान्यव्यक्तादिस्थावरान्तानि चेतनाचेतनान्यात्मनसप्तम्या लुगात्मन्ये-
वानुपश्यति । ब्रह्मण्येव सर्वाणि भूतानि स्थितानीति जानाति ।
आत्मानं च सर्वभूतेष्वनुपश्यति । ततस्तस्माद्दर्शनान्न विजुगुप्सते । जुगुप्सां
नाऽऽप्नोति मुक्तो भवतीत्यर्थः । उपक्रोशो जुगुप्सा च कुत्सा निन्दा च गर्हणे
गुप्धातोर्गुप्तिज्जिह्वभ्यः सन्निति स्वार्थे सन्प्रत्ययः । यो मां पश्यति सर्वत्र सर्वं
च मयि पश्यति । तस्याहं न प्रणश्यामि स च मे न प्रणश्यतीति भगवद्वचन-
समानार्थको मन्त्रोऽयम् ॥ ६ ॥

इममेवार्थं द्वितीयो मन्त्रो वदतीत्याह—यस्मिन्निति । अनुष्टुभ्यस्मिन्नवस्था-
विशेषे विज्ञानतः सर्वाणि भूतान्यात्मनि सन्ति । आत्मा च सर्वभूतेष्वस्तीति
विश्लेषेण ज्ञानवतः पुरुषस्य सर्वस्य खल्विदं ब्रह्मेत्यादिवाक्यार्थविचारेण सर्वा-
णि भूतान्यात्मैवाभूत् । भवन्ति सर्वभूतेष्ववस्थित आत्मैक एवेति ज्ञानं भवति ।
सर्वभूतस्थितं यो मां भजत्येकत्वमास्थितः । सर्वथा वर्तमानोऽपि स योगी मयि

वर्तत इति भगवदुक्तेः । तत्रावस्थाविशेष एकत्वमात्मैकत्वमनुपश्यतस्तस्य को मोहः कः शोकश्चाविद्याकार्ययोः शोकमोहयोः सर्वथाऽसंभवात्सकारण-
कस्य संसारस्यात्यन्तमुच्छेद इति भावः । भिद्यते हृदयग्रन्थिश्छिद्यन्ते सर्व-
संशयाः । क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन्दृष्टे परावर इति श्रुतेः ॥ ७ ॥

एवंभूतात्मज्ञानिनः फलमाह—स इति । जगति योऽधिकारी पूर्वोक्तप्रका-
रेणाऽऽत्मानं पश्यति स ईदृशमात्मानं पर्यगात्प्राप्नोति छन्दसि लुङ्लृङ्लिट्
इति सूत्राद्वर्तमाने लुङ् । कीदृशं शुक्रं शुक्लं शुद्धं रलयोरभेदाद्विज्ञानानन्दस्व-
भावम् । अकायं न विद्यते भोगार्थं कायः शरीरं यस्य सः । तमकायत्वादेवा-
व्रणमच्छिद्रं पूर्णमित्यर्थः । अस्त्राविरं न विद्यन्ते स्त्रावाः शिरा यस्य सोऽस्त्रा-
विरस्तम् । अकायमित्यनेन लिङ्गशरीरनिषेधः । अस्त्राविरमिति स्त्रावोपल-
क्षितभातुमयस्थूलशरीरनिषेध इत्यपुनरुक्तिः । अत्रैव हेतुगर्भविशेषणमाह—शुद्ध-
मनुपहतं सत्त्वरजस्तमोभिः एतदेव स्पष्टयति—अपापविद्धं न पापैर्विद्धं क्लेशकर्म-
विपाकाशयैरस्पृष्टमीदृशमात्मानं ज्ञानी पर्यगादित्यन्वयः । कायादिरहितोऽपि
परमात्मा जगत्सर्जनादि करोत्यचिन्त्यशक्तित्वादित्याह—कविरिति । ज्ञानी वं
पर्येति स आत्मा शाश्वतीभ्यः समाभ्यः शाश्वतीषु समासु विभक्तिव्यत्ययः ।
याथातथ्यतो यथातथाभावो याथातथ्यं याथाथर्थ्यं तेन यथार्थस्वरूपानर्थान्प-
दार्थान्वयदधाद्विदधाति । कीदृशः स कविः क्रान्तदर्शी सर्वज्ञो मनीषी मेधावी
ज्ञानस्वरूपः परिभूः परिभवति सर्वं वशी करोतीति परिभूः । स्वयंभूः स्वय-
मेवान्यदनपेक्ष्य भवतीति स्वयंभूः स्वतन्त्रः कविरित्युत्तरार्धमुपासितुः फल-
कथनपरमिति केचिद्व्याचक्षते तत्प्रक्रमभङ्गादुपेक्ष्यम् ॥ ८ ॥

इदानीं पूर्वोक्तप्रकारेणा नात्मविदः कर्मनिष्ठाः सन्तः कर्म कुर्वन्त एव
ये जिजीविषन्ति तान्प्रत्युच्यते—

अन्धं तम इति । षडनुष्ठुभः । विद्याविद्ययोः समुच्चिचीषया प्रत्येकं निन्दो-
च्यते । ये जना अविद्या विद्याया अन्याऽविद्या कर्म तां केवलमुपासते
कुर्वन्ति स्वर्गार्थानि कर्माणि केवलमनुतिष्ठन्तीत्यर्थः । अविद्येत्यत्र तदन्यार्थे
नञ्ब्राह्मण इतिवत् । ते प्राणिनोऽन्धमदर्शनात्मकं तमोऽज्ञानं प्रविशन्ति
संसारपरम्परामनुभवन्तीत्यर्थः । ततस्तस्मादन्धात्मकात्तमसः संसाराद्भ्य इव
इव एवार्थः । बहुतरमेव तमस्ते प्रविशन्ति ते के ये उ ये पुनर्विद्याया-
मात्मज्ञाने देवताज्ञान एव रताः कर्म हित्वा विहितकर्मानुष्ठानेन प्रत्यवाये
सत्यन्तःकरणशुद्ध्यभावेन ज्ञानानुदयादिति भावः । अन्येऽमुं मन्त्रमन्यथा
व्याकुर्वन्ति । यथा—आत्मयाथार्थ्यज्ञानस्यैवान्यथाज्ञाननिन्दयाऽऽवश्यक-
त्वोपपादनायान्यथाज्ञानस्योक्तमसुर्यलोकसाधनत्वमन्यथाज्ञानानिन्दनस्य

ततोऽप्यधिकानर्थसाधनत्वमन्येन मन्त्रेणोच्यते । न तु केवलकर्मनिन्दनं तदभावे विद्याया अध्यवसायत्वाभावात्केवलकर्मणामप्रसक्तेः । कुर्वन्नेवेह कर्माणि जिजीविषेदित्येवकरणं कर्मात्यन्तायोगव्यवच्छेदार्थेन केवलकर्मकरणविधानाभावाच्च । अत्रैवं योजना—केऽविद्यामन्यथाज्ञानमुपासते तेऽन्धं तमो नाम नरकं प्रविशन्ति । असन्नेव स भवति । असद्ब्रह्मेति वेद चेदिति श्रुतेः । अथ ये जना विद्यायाम् आत्मयाथार्थ्यज्ञान एव रता न त्वन्धं तमः साधनान्यथाज्ञाननिन्दने ते ततोऽन्यथाज्ञानं प्राप्य तमसः सकाशाद्भूय इव बहुतरमेवान्धं तमः प्रविशन्तीति ॥ ९ ॥

ज्ञानकेवलकर्मणोः फलभेदमाह—अन्यदेवेति । विद्याऽऽत्मज्ञानेनान्यदेव फलममृतरूपमाहुर्ब्रह्मवादिनः । अविद्याया केवलकर्मणा साध्यमन्यदेव फलं पितृलोकादिरूपमाहुर्विद्वांसः । कर्मणा पितृलोको विद्याया देवलोको देवलोको वै लोकानां श्रेष्ठस्तस्माद्विद्यां प्रशंसन्तीत्यादिश्रुतेः । कथमेतदवगतमित्यत आह—इतीति । इत्येवं शुश्रुम श्रुतवन्तो वयं धीराणां धीमतां वचनम् । य आचार्या नोऽस्मभ्यं तत्कर्म च ज्ञानं च स्वरूपफलतो विचचक्षिरे व्याख्यातवन्तस्तेषामयमागमः पारम्पर्यागत इति भावः । द्वितीयपक्षे तु विद्यायाऽऽत्मयाथार्थ्यज्ञानेनान्यदेव मोक्षैकदेशलक्षणं फलं प्राप्यमाहुर्दृष्ट्वा अविद्यायाऽन्यथाज्ञाननिन्दयाऽन्यदेव मोक्षैकदेशफलरूपं फलमाहुरिति धीराणां वचनं शुश्रुम ये धीरा नोऽस्मान्प्रति तन्मोक्षसाधनं विचचक्षिरे व्याचक्षिरे तस्मादुपपन्नः समुच्चय इति ॥ १० ॥

समुच्चयमाह—विद्यामिति । विद्याऽऽत्मज्ञानमविद्या कर्मान्यथाज्ञाननिन्दनं वा चद्वयं परस्परसमुच्चयार्थं तदुभयं सह ये पुरुषार्थहेतुत्वेन यो वेद, एकेनैव पुरुषेणानुष्ठेयमिति जानाति । सोऽविद्ययेश्वरार्पणबुद्ध्याकृताग्निहोत्रकर्मणां मृत्युं मारकमन्तःकरणमलं तीर्त्वाऽन्तःशुद्ध्या कृतकृत्यो भूत्वा विद्यायाऽऽत्मज्ञानेनामृतं भावप्रधानो निर्देशः । अमृतत्वं मोक्षमश्रुते प्राप्नोति । उक्तं हि श्रीगीतायां भगवता—यत्सांख्यैः प्राप्यते स्थानं तद्योगैरपि गम्यते । एकं सांख्यं च योगं च यः पश्यति स पश्यतीति । सांख्ययोगशब्दौ ज्ञानकर्मपरौ ॥ ११ ॥

उक्तमेवमुत्तरमन्त्रत्रयेण समर्थ्यते । अन्धं तम इति । येऽविद्यामुपासते तेऽन्धं तमः प्रविशन्तीत्युक्तम् । तत्राविद्यास्वरूपमुच्यतेऽसंभूतिमिति ये । प्राणिनोऽसंभूतिं नास्ति संभूतिर्जगत उत्पत्यादिर्यस्मात्सोऽसंभूतिस्तं संभूतेरुपलक्षणत्वात् । परमेश्वरो न जगदुत्पत्त्यादिकर्ताऽपि तु स्वभावत एवोत्पद्यतेऽवतिष्ठते नश्यतीत्यात्मानमुपासते । तेऽन्धं तमः प्रविशन्तीत्यर्थः । यतो वा इमानि

भूतानि जायन्ते येन जातानि जीवन्तीत्यादिश्रुतेः । यत्प्रयन्त्यभिसंविशन्तीत्यादिश्रुतिविरुद्धत्वात् । असत्यमप्रतिष्ठं ते जगदाहुरनीश्वरम् । अपरस्परसंभूतं किमन्यत्कामहेतुकम् । एतां दृष्टिमवष्टभ्य नष्टात्मानोऽल्पबुद्धयः । प्रभवन्त्युग्रकर्माणः क्षयाय जगतोऽहिताः । आसुरीं योनिमापन्ना मूढा जन्मानि जन्मानि । मामप्राप्यैव कौन्तेय ततो यान्त्यधर्मां गतिमिति भगवदुक्तेः । अन्यत्पूर्ववत् । यद्वा यमनियमादिसंबन्धवान्विज्ञानात्मा कश्चिन्नास्ति । जलबुब्बुदवज्जीवाः । मदशक्तिवद्विज्ञानमित्यादिकुर्वादिनो बौद्धा अनेन निन्द्यन्ते । ये नरा असंभूतं न संभूतिरसंभूतिस्तां मृतस्य पुनः संभवो नास्ति । अतः शरीरान्तेऽस्माकं मुक्तिरेवेति य उपासते सिद्धान्तयन्ति तेऽन्धं तमः प्रविशन्ति । तथा य उ ये च संभूत्यामेव रताः संभवत्यस्या इति संभूतिः परदेवता तत्रैवाऽऽसक्ताः कर्मपराङ्मुखाः स्वबुद्धिर्मालिन्यमजानाना आत्मज्ञानमात्र एव रता आत्मैवास्ति नान्यत्कर्मन्यदिति कर्मकाण्डज्ञानकाण्डयोः संबन्धो नास्तीत्यभिप्रायवन्त इत्यर्थः । ते नरास्ततोऽन्धात्तमसो भूय इव इवशब्दो निपातो बहुर्थो बहुतरं तमो विशन्ति । यद्वा व्याकृताव्याकृतोपासनयोः समुच्चिचीषया प्रत्येकं निन्दोच्यते तेन यथासंभवनं संभूतिः कार्यस्योत्पत्तिस्तस्या अन्या असंभूतिः प्रकृतिः कारणमव्याकृताख्यं तामसंभूतिमव्याकृताख्यं प्रकृतिकारणम् । अविद्याकामकर्मबीजभूतामदर्शनात्मिकां य उपासते ते तदनु रूपमेवान्धं तमः प्रविशन्ति संसारमेव प्राप्नुवन्ति । ये तु संभूत्यां कार्यब्रह्मणि हिरण्यगर्भादेव रतास्ते ततस्तस्मादपि भूयो बहुतरमेव तमः प्रविशन्ति ॥ १२ ॥

अथोभयोरुपासनयोः समुच्चयकारणमवयवतः फलभेदमाह—अन्यदेवेति । संभवात्संभूतेः कार्यब्रह्मोपासनादन्यदेव पृथगेवाणिमाद्यैश्वर्यलक्षणं फलमाहुः कथयन्ति धीराः । तथाऽसंभवादसंभूतेरव्याकृतोपासनादन्यदेव फलमुक्तमन्धं तमः प्रविशन्तीत्याहुः । क्लेशोऽधिकतरस्तेषामव्यक्तासक्तचेतसामिति भगवदुक्तेः । इत्येवंविधं धीराणां धीमतां वचः शुश्रुम । वयं श्रुतवन्तो ये धीरानोऽस्माकं तत्पूर्वं संभूत्यसंभूत्युपासनफलं विचचक्षिरे व्याख्यातवन्तः ॥ १३ ॥

उक्तं सर्वमुपसंहरति—संभूतिं चेति । संभूतिं सकलजगत्संभवैकहेतुं परब्रह्मविनाशं विनाशोऽस्यास्तीति विनाशम् । अर्श आदिभ्योऽजित्यच्प्रत्ययः । विनाशधर्मकं शरीरादिसंसारतदुभयं शरीरिशरीररूपं द्वयं यो योगी सहैकीभूतं वेद जानाति । नित्यानित्यं वस्तु विवेचयतीत्यर्थः । देहभिन्नोऽहं देही वासं कर्मनिमत्तमिति ज्ञात्वा शरीरेण ज्ञानोत्पत्तिकराणि निष्कामकर्माणि कृत्वैश्वरेऽर्पयतीति भावः । स ज्ञानी विनाशेन विनाशवता शरीरेण सात्त्विककर्मानुष्ठानद्वारा मृत्युं तीर्त्वाऽन्तःकरणशुद्धिं संपाद्य संभूत्याऽऽत्मज्ञानेनामृतत्वमश्नुते मुक्तिं प्राप्नोति । यद्वाऽस्या अर्थान्तरम् । यथा—संभूत्यसंभूत्युपासनयोरेकपुरुषार्थत्वात्समुच्चय एव युक्त इत्याह—संभूतिं चेति । अत्र विनाशं विनाशेनेति शब्दद्वयेऽवर्णलोपो द्रष्टव्यः पृषोदरादित्वात्साधुरन्यदाहुरसंभवादिति प्रक-

रणात् । संभूतिं विनाशं च व्याकृताव्याकृतोपासनद्वयं यः सह वेदोभयमुपास्त इत्यर्थः । स योग्यविनाशेनाव्याकृतोपासनेन मृत्युमनैश्वर्यमधर्मकामादिदोषजातं च तीर्त्वाऽतिक्रम्य संभूत्या हिरण्यगर्भोपासनेनामृतं प्रकृतिलक्षणमभूते प्राप्नोति । यद्वा संभूत्या संभवतीति संभूतिहिरण्यगर्भादिदेवता तथा संभूत्या संभूत्युपासनया मृत्युमन्तःकरणमलादिरूपं तीर्त्वाऽतिक्रम्याविनाशेन विनाश उपलक्षणमुत्पत्तिविनाशादिदोषरहितेन परात्मना तज्ज्ञाने नामृतं मोक्षमश्नुते । इति भिन्नक्रमेण पदयोर्व्याख्यानम् ॥ १४ ॥

एवं प्राप्ताधिकारं शिष्यं प्रति परमात्मस्वरूपं निरूप्य तत्साक्षात्कारो मोक्षसाधनमित्यतीतग्रन्थेनोक्तम् । स चेश्वरसाक्षात्कारो न श्रवणादिमात्रेण भवति । नापि मोक्षः साक्षात्कारमात्रेण किंतु भगवदनुग्रहादेव । नायमात्मा प्रवचनेन लभ्यो न मेधया न बहुना श्रुतेनायमेवैष वृणुते तेन लभ्यस्तस्यैष आत्मा विवृणुते तन्नं स्वामिति श्रुतेः । अतोऽनुष्ठितश्रवणमननादिकेनापि साक्षात्कारार्थं प्राप्तसाक्षात्कारेणापि च मोक्षार्थं यथा भगवत्प्रार्थनं कार्यं तत्प्रकारप्रदर्शनार्था हिरण्यमेन पात्रेणेत्याद्युत्तरमन्त्राः । तत्राऽऽदित्यरूपोपासनमाह—हिरण्यमेन पात्रेणेति । अनुष्टुप्छिंदिरण्यमिव हिरण्यं ज्योतिर्मयं यत्पात्रं पिबन्ति यत्र स्थिता रश्मयो यत्र स्थितानिति पात्रं सूर्यमण्डलं तेन तेजोमयेन मण्डलेन सत्यस्याऽऽदित्यमण्डलस्यस्याविनाशिनः पुरुषोत्तमस्य श्रीभगवतो मुखं मुखमिति सर्वविग्रहोपलक्षणम् । लीलाविग्रहस्वरूपमपिहितमाच्छादितं वर्तते यत्तन्मुखं हे पूषन्पुष्पातीति पूषा तत्संबोधनं हे भक्तपोषक परमात्मस्त्वमपावृण्वपावृतमनाच्छादितं कुरु । किमर्थं, सत्यधर्माय दृष्टये । सत्यं सत्यज्ञानानन्दात्मकं त्वद्रूपं धारयति हृदये चिन्तयतीति सत्यधर्मा तस्मै चतुर्थी षष्ठ्यर्थे सत्यधर्मस्य मदादिभक्तजनस्य दृष्टये दर्शनाय साक्षात्काराय दृशिरपेक्षणेऽस्माद्भावे किन्प्रत्ययः । प्रश्नश्चसृजमृजयजराजभ्राजच्छशां ष इति शस्य षत्वं घुनाघुरिति घृत्वमित्यृषिप्रार्थनम् ॥ १५ ॥

एतदेव स्पष्टीकृत्य ऋषिर्याचते—पूषन्निति । उष्णिगयजुरन्तोष्णिक्त्रिपदाऽन्त्यो द्वादशक इति वचनात् । हे पूषन्हे एकर्षे । एकश्चासावृषिश्चैकार्षिः । ऋषिज्ञाने हे मुख्यज्ञान हे यम यमयति सर्वमिति यमो योऽन्तरो यमयतीति श्रुतेः । हे सूर्य । सूरिभिर्ज्ञेयत्वात्स सूर्यः सूरिशब्दात्तद्धितो यत् । यस्येति चेतीकारलोपः । हे प्राजापत्य । प्रजानां पतिः प्रजापतिहिरण्यगर्भस्तस्य वेदोपदेष्टृत्वेन प्रिय यो ब्रह्माणं विदधाति पूर्वं तस्मै वेदांश्च प्रहिणोति सर्वानिति श्वेताश्वश्रुतेः । मदीयान्प्रश्नीन्प्रकाशयन्व्यूह तेजःसमूहं च स्वरूपं बाह्यं च मदीयं ज्ञानं विस्तारयेत्यर्थः । तथा यत्ते रूपं कल्याणतमं परममङ्गलं मङ्गलानां च मङ्गलमिति स्मृतेरस्ति तत्ते तव प्रसादादहं पश्यामि । यद्वा हे पूषन्नेकर्षे यम सूर्य प्राजापत्य प्रजापतेर्धर्मस्यापत्य नरनारायणात्मन्प्रश्नीन्मन्त्रेषु उपधातकान्स्वान्प्रश्नीन्व्यूह विगमय । तेज आत्मीयं ज्योतिः

समूहमुपसंहर मदर्शनयोग्यं कुरु । अन्यत्समानम् । केन प्रकारेण पश्यसीत्यत आह—य । इति योऽसौ पुरुषः पूर्णं शेतेऽसौ पुरुषोऽसौ मण्डलान्तस्थो यः पुरुषोऽसौ तदितरप्रतीकस्थितश्च पुरुषः सोऽहमस्मि भवामि सूर्यमण्डलादिप्रतीकस्थो मद्धृद्यन्तस्थो ज्योतीरूपश्चैक एवेति प्रकारेण ते रूपं पश्यामीत्यर्थः । एतादृशैक्यज्ञानस्थैव मोक्षसाधनत्वादिति भावः । अत्रासौ च शाकटायन इति प्रातिशाख्ये न यवयोः पदान्तयोः स्वरमध्ये लोप इति प्राप्तलोपप्रतिषेधादसावसाविति द्रष्टव्यम् ॥ १६ ॥

इदानीं परिष्यतो मम वायुरध्यात्मपरिच्छेदं हित्वाऽधिदैवतात्मानमनिलं प्रविशत्विति प्रार्थयते—वायुरनिलमिति । वायुरनिलं यजुषी । ॐमितिपरमाक्षरस्य योगिनामालम्बनभूतस्य परस्य ब्रह्मणः प्रणवारूपस्यास्थूलादिगुणयुक्तस्य ब्रह्मा ऋषिश्छन्दो गायत्रं परमात्मा देवता शब्दब्रह्मारम्भविरामे च यागहोमादिषु शान्तिपौष्टिककर्मसु चान्येषु विनियोगोऽस्य कृतो त्रिभिर्ध्यान्योगी स्मारयतीत्यनुक्रमणी । हे परमात्मनपरिष्यतो मम वायुः प्राणो वायुग्रहणं सप्तदशलिङ्गोपलक्षणार्थम् । तथा च सप्तदशात्मकलिङ्गरूपः प्राणोऽध्यात्मपरिच्छेदं हित्वाऽधिदैवतरूपं सर्वात्मममृतं सूत्रात्मानमनिलं मुख्यप्राणं प्रतिपद्यतामिति वाक्यशेषः । वायुर्वै गौतम तत्सूत्रेण वायुना हि गौतम तत्सूत्रेणायं च लोकः परश्च लोकः सर्वाणि च भूतानि संदृब्धानि भवन्तीति श्रुतेः । ज्ञानकर्मसंस्कृतं लिङ्गमुत्क्रमयत्वित्यर्थः । अथानन्तरभिदं स्थूलशरीरमग्नौ हुतं सद्ब्रह्मान्तं भस्मैवान्तो यस्य तद्ब्रह्मान्तं भस्मावसानं भूयात्कृतप्रयोजनत्वात् । ॐप्रतीकात्मकत्वात्सत्यात्मकमग्न्याख्यं ब्रह्माभेदेनोच्यते ॐ हे क्रतो संकल्पात्मक स्मर यन्मम स्मर्तव्यं तस्यायं कालः समुपस्थितोऽतः स्मर यस्त्वं ब्रह्मचर्ये गार्हस्थ्ये च मया परिचरितस्तत्स्मर । तथा कृतं यन्मया बाल्यप्रभृत्यद्य यावदनुष्ठितं कर्म तच्च स्मर । क्रतो स्मर कृतं स्मरेति पुनर्वचनमादरार्थम् । यद्वा प्रत्यक्षत एव देहस्य भस्मान्तत्वदर्शनाद्देहनाशे च तदन्तर्गतस्य ब्रह्मणो जीवन्मरणाद्यवश्यंभावादित्याशङ्कायामिदमुच्यते । अत्रायमर्थो यद्यपीदं शरीरं भस्मान्तं दृश्यते तथाऽपि तदन्तर्वर्तिनः परमेश्वरस्य न मरणादिदोषप्रसङ्गः । कुतो व्यत्ययादनिलमनिलो वायुर्यदाऽमृतममृतोऽथ तदा ब्रह्मामृतमिति किं वक्तव्यं तदमृतत्वस्य कैमुत्यसिद्धत्वादिति । ननु संसारिणो वायोः कथममृतत्वं संभवति यदुपचारेण तर्हीश्वरस्यापि तथाविधममृतत्वं स्यादित्याशङ्क्य वायोर्देहनाशेऽपि तत्कार्यविज्ञानतिरोभावाभावोऽस्त्येव । वायुना वै गौतम सूत्रेणायं च लोकः परश्च लोकः सर्वाणि च भूतानि संदृब्धानि भवन्ति । म्लेच्छन्ति हान्या देवता न वायुः सैषाऽनस्तमिता देवता यद्वायुरिति बृहदारण्यकश्रुतेः । अथ प्रणवप्रतीकं प्रार्थयते—ॐमिति । ॐ ओतत्वादिगुणयुक्त हे क्रतो ज्ञानरूप मां स्मर । मया कृतं ध्यानादिकं च स्मर । अभ्यासस्तात्पर्यार्थः । अभ्यासेनार्थविशेषं मन्यत

इति यास्कोक्तेः परमात्मकर्तृकं स्मरणं भक्तानुग्रहोन्मुखं त्वमेव । अवती-
त्योम् । अव रक्षण इत्यस्माद्धातोरन्येभ्योऽपि दृश्यन्त इति मनिन् । ततोऽव-
तेष्टिलोपश्चेति पञ्चमीनिर्देशादवतेः परस्य मनिनष्टिलोपे कृते ज्वरत्वरस्त्रिव्यविम-
वामुपधायाश्चेति धातोरकारवकारयोरुठौ तयोः सवर्णदीर्घे सति सार्वधातुकेति
गुणे रूपसिद्धिर्धातोरन्तत्वादुदात्तत्वं त्रिमात्रत्वं प्रातिशाख्यात् ॥ १७ ॥

साक्षात्कारप्रार्थनानन्तरमग्निप्रतीकं भगवन्तं मोक्षं प्रार्थयते—अग्ने नयेति ।
अगस्त्यदृष्टाऽऽग्नेयदेवत्या? अन्ते यज्ञान्योगी स्मारयतीति कात्यायनस्मरणात् ।
हे देव क्रीडादिगुणविशिष्ट हेऽग्नेऽग्निप्रतीक भगवन्नस्मान्सुपथा शोभनेन
मार्गेण देवयानलक्षणेन नय गमय । सुपथेति विशेषणं दक्षिणायनमार्गनिवृ-
त्त्यर्थम् । यतो गतागतलक्षणेन दक्षिणायनमार्गेण निर्विण्णा वयं यतोऽग्ने त्वां
याचामहे । पुनर्गमनागमनवर्जितेन शोभनमार्गेणास्मान्कर्मफलविशिष्टान्नय ।
सुपथेत्यत्र ऋक्पूरब्धूः पथामानक्ष इति अप्रत्ययो नानित्यत्वात्समासान्त-
विधेः । वृद्धिरादैच् इतिवत् । किमर्थं राये धनाय मुक्तिलक्षणाया । कीदृशस्त्वम् ।
विश्वानि सर्वाणि वयुनानि कर्माणि प्रज्ञानानि वा त्रिद्विज्ञानानि च जुहुराणं
हुर्छा कौटिल्ये । शानच्, जुहोत्यादित्वेन द्वित्वादौ सति रूपम् । कुटिलं प्रतिबन्धक-
वञ्चनात्मकमेनः पापमस्मदस्मत्तः सकाशाद्युयोधि पृथक्कुरु वियोजय
नाशयेत्यर्थः । यु मिश्रणामिश्रणयोर्दादित्वाच्छब्दोपादित्वे छान्दसं हेर्धित्वम् ।
ततो विशुद्धाय ते तुभ्यम् । अनुदात्तत्वाद्युष्मदादेशः । भूयिष्ठां बहुतरां नमउक्तिं
नमस्कारवचनं विधेम कुर्याम । ईदृशाभीष्टसाधकस्य तव प्रतिकरणं नमस्कार-
परम्परैव नत्वन्यत्प्रत्युपकरणमस्तीति भावः । यद्वा हे देवाग्नेऽस्मान्सुपथा पुन-
रावृत्तिवर्जितेनाचिरादिमार्गेण राये मोक्षाख्यवित्ताय नय मुक्तिदो भव । कुतो
हे देव आसंसारमस्मदनुष्ठितानि विश्वानि पूर्णानि मोक्षाय पूर्वानि वयु-
नानि सत्कर्माणि । वयुनमिति कर्मनामेति निघण्टूक्तेः । यद्वा वयुनानि श्रवण-
मनननिदिध्यासरूपाणि ज्ञानानि भवान्वेद त्वद्वत्तया वयुनयेति भागवते
वयुनशब्दस्य ज्ञानार्थकत्वात् । ननु प्रारब्धकर्मभिर्बद्धस्य तव कथं मोक्ष इत्यत
आह—अस्माञ्जुहुराणमल्पान्कुर्वत् । संसारे परिवर्तयदित्यर्थः । हर चलन
इति धातुः । छान्दसत्वेन ह्यादिरीदृशमेनः पापमनिष्टं कर्मेत्यर्थः । तदस्म-
दस्मत्तो युयोधि वियोजय वयं च ते तुभ्यं भूयिष्ठां नमउक्तिं विधेम । नच
प्रकारान्तरेण प्रतिकर्तुं शक्नुम इत्यर्थः ॥ १८ ॥ इति चत्वारिंश एक एवानुवाकः ।

इति श्रीमन्नागदेवभट्टात्मजेन प्रथमशाखिना श्रीमदनन्ता-

चार्येण विद्वज्जनकृपापात्रभूतेन विरचितायां वेदा-

र्थदीपिकायां काण्वशास्त्रीयसंहिताभाष्ये

चत्वारिंशोऽध्यायः ॥

॥ ॐ तत्सत् ॥